

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

N.G.MƏMMƏDOV

TOPONİMİKA
dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurası Coğrafiya bölməsinin 30.05.2007-ci il tarixli 8 nömrəli iclas protokolu ilə dərslik kimi tövsiyə edilmişdir.

BAKİ - 2007

Elmi redaktorlar:

* 91
M 51

coğrafiya elmləri doktoru,
professor Ş.Y.GÖYÇAYLI
filologiya elmləri doktoru,
professor F.K.XALIQOV

Rəsmi rəyçilər:

filologiya elmləri doktoru,
professor S.M.MOLLAZADƏ
coğrafiya elmləri namizədi,
dosent E.B.NURİYEV

N.G.Məmmədov. Toponimika (dərslük). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 səh.

Oxuculara təqdim olunan bu dərslük mövcud proqrama uyğun olaraq yazılmışdır. Azərbaycan dilində ilk dəfə çap olunan dərslük toponimikanın meydana gəlməsi, formalaşması, predmeti, məqsədi, vəzifələrindən və yaranması qanunauyğunluqlarından bəhs olunur. Dərslükdə, həmçinin Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixindən, digər elmlərlə əlaqəsindən toponimik mənbələrdən və nominasiyasından danışılır. Kitabda ilk dəfə olaraq xalq coğrafiya terminlərinin mənşəyinə görə təsnifatı, toponimik arealları və paleotoponimlərin mənşəyi öz əksini tapmışdır.

Dərslükdən Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin coğrafiya, tarix və filologiya fakültələrinin, Sumqayıt, Gəncə və Naxçıvan Dövlət Universitetlərinin coğrafiya və filologiya fakültələrinin, həmçinin özəl ali məktəblərin müvafiq fakültələrində bakalavr, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, aspirant və mütəxəssislər, habelə geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

M $\frac{4602000000 - 026}{M - 658(07) - 056}$ - 056 - 2007

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007

MÜƏLLİFDƏN

*Yer kürəsi elə bir kitabdır ki,
bəşər tarixi orada coğrafi
adlarla yazılmışdır*

akademik N.İ. NADEJDİN

Coğrafi adlar nə zaman və necə əmələ gəlmişdir, onların lüğəvi mənası nədir? Yaşadığımız həyatda bu sualları tez-tez eşidirik. İxtisasından asılı olmayaraq hər kəs öz doğma kəndinin, şəhərinin, ölkəsinin adının yaranması tarixini, mənşəyini və mənasını öyrənmək istəyir.

Biz coğrafi xəritələr və atlaslarda, müxtəlif mənbələrdə, gündəlik mətbuat səhifələrində, habelə televiziya və radio verilişlərində hər gün yüzlərlə coğrafi obyekt adlarına rast gəlir və eşidirik. Həmin obyekt adları müəyyən hadisələrlə əlaqədar yaranmış, formalaşmış və dildə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Onlar uzun müddətdir ki, məxsus olduqları xalqların dillərində yaşayır.

Ata və babalarımız məskən saldıqları ərazilərə və onların yaxınlığında yerləşən coğrafi obyektlərə müxtəlif adlar verməklə coğrafi adlar (toponimlər) yaratmışlar.

Coğrafi adlar bütün tarixi dövrlərdə və müxtəlif dillərdə meydana gəlir. Azərbaycanın coğrafi adlarının bəziləri qədim dövrlərdən mövcud olduğundan, hələ eramızdan əvvəlki antik mənbələrdə həmin toponimlərə rast gəlirik. Hətta eramızdan əvvəl VIII əsrdə bizim regiona hərbi yürüşlərdən bəhs edən müəlliflər zəbt olunmuş ərazilər, şəhər və kəndlər haqqında bəzi maraqlı məlumatlar vermişlər.

Toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq siyasi

və ictimai xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir yazılı mənbənin deyə bilmədiyi məlumatı məhz coğrafi adların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

İbtidai icma dövründə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq artmış və zənginləşmişdir. Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələr, xüsusilə gündəlik tələbatla bağlı yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və dil ittifaqlarının genişləndiyi, dövlətlərin meydana gəldiyi, elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi zamanda sayca artmağa başlamışdır.

Təxmini aparılmış toponimik hesablamalara görə, Azərbaycandakı toponimlərin sayı – makro, mezo və mikro coğrafi adlar kəmiyyətcə 25–30 milyondur (N.M.). Əlbəttə, bu fikir müəllifin subyektiv fikridir. Bəlkə də bu rəqəm az və ya çox ola bilər. Hələlik Azərbaycanın toponimik fonu toplanılmamışdır. Bu problem əlbəttə, gələcəyin işidir. Sual oluna bilər ki, planetimizdəki milyardlarla sayı olan bu qədər coğrafi ad müasir cəmiyyətin nəyinə lazımdır? Bu haqda məşhur rus toponimisti V.A.Nikonov obrazlı şəkildə belə yazır: «Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdəki bütün coğrafi adlar – şəhər, kənd, çay, okean, dəniz, dağ, ölkə, küçə və s. adları yox olmuşdur. O saat bütün rabitə işləri dayanar. Ünvansızlıq üzündən yangınsöndürən və təcili yardım maşınları axtarış yollarında ora-bura şütüyər. Bütün nəqliyyat dayanar: heç kim haradan mindiyini, hara getdiyini və harada düşdüyünü bilməz; yüklər Marsel limanı (Fransanın Aralıq dənizi sahilində şəhər) əvəzinə Qonoluluya (Sakit okeandakı Havay adalarında) aparılır. Dünya təsərrüfatı dağılır, bəşəriyyət ibtidai vəziyyətə qayıdır. Yalnız xırdaca bir şeyə görə. Bütün bunlara səbəb, ilk baxışda kiçik, mənasız görünən coğrafi adlardır» (273, s.8).

Bizim fikrimizcə, V.A.Nikonovun dediyi əlbəttə, baş verə bilməz. Çünki coğrafi adlar müasir cəmiyyətin həyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. «Bu adlarsız müasir cəmiyyəti təsəvvür etmək olmaz. Toponimik adları dəyişmək, köhnəsini yenisi ilə əvəz etmək olar, lakin onlarsız yaşamaq mümkün deyildir».

Son tədqiqatlardan məlum olur ki, toponimika üç elmin: coğrafiyanın, tarixin və dilçiliyin qovuşmasında yaranan müstəqil elm sahəsidir. Əhalinin bu və ya digər ərazidə məskunlaşması haqda təsəvvür yaradır və landşaft komponentlərindən məlumat verir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tədqiqindən məlum olur ki, bəzi coğrafi adlar xalq, etnik qrup, qəbilə, tayfa, nəsil adını, bir qismi baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirməsinə görə, bəziləri kənd, şəhər, qala, mədəniyyət mərkəzlərinin, bir hissəsi dağ, çay, təpə, göl adını daşmasına, bir qrupu görkəmli dövlət xadimlərinin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, xalq qəhrəmanlarının xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə yaranmışdır.

İndi heç kəsə sirr deyildir ki, qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayıldığı coğrafi sahələri məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bəzən də ən uzaq keçmişdə baş vermiş hər hansı bir tarixi hadisənin yeri müəyyənləşdirilərkən coğrafi adlardan sirli açar kimi istifadə edilir. Fridrix Engels «Frank dialekti» adlı əsərində coğrafi adların verdiyi məlumatlar əsasında eramızın birinci minilliyində yaşamış German tayfalarının yayıldığı ərazinin xəritəsini çəkmişdir (84, s.42-43).

Coğrafi adların öyrənilməsinin elmi, praktiki, tədris və siyasi-ictimai dövlət əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan tarixinin və xalqının mədəniyyətinin öyrənilməsində toponimika elminin nə dərəcədə əhəmiyyətli ol-

masını izah etməyə ehtiyac yoxdur. Həmçinin xalqımızın tarixi, etnogenezi, dil tarixi, dialektologiya, etnoqrafiya, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, diyarşünaslığı və başqa məsələlər ilə bağlı olan digər problemlərin həllində toponimlərdən etibarlı mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

Coğrafi adlar yazılı abidələri – kitabələri hələ də tapılmayan qədim qəbilə və tayfalarımızın dillərinə aid olub, onların tarixini öyrənməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Unutmaq olmaz ki, dilimizin türk dilləri qrupuna aid olmasına baxmayaraq, xalqımızın uzun sürən təşəkkülü prosesində türk etnik elementləri ilə yanaşı, Manna, Midiya, Atropatena və Qafqaz Albaniyası etnik elementləri də müəyyən rol oynamışdır. Buna görə də maddi və mənəvi köklərimiz olan bu etnik elementlərin hamısını nəzərə almaq lazımdır.

Coğrafi adlar Azərbaycan dilinin bir sıra qədim və arxaik elementlərini yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl mühafizə edən abidələrdir. Toponimlər əsrlər, hətta min illər boyu mövcud olur. Bu dövr ərzində onların bəziləri müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. (Məsələn, ilk orta əsrlərdə – Gəncə, 1803-cü ildə – Yelizavetpol, 1918-ci ildə – Gəncə, 1935-ci ildə – Kirovabad, 1992-ci ildə - Gəncə), bəzən isə onlar həmin adı yaradan xalqdan və dildən daha çox uzunömürlü olur. Coğrafi adların uzunömürlülüüyü haqqında Azərbaycan alimi, şair və maarifçisi A.A.Bakıxanov (1794-1847) «Gülustani-İrəm» adlı əsərində yazır: «Nəinki əsrlər, hətta min illər belə bu ölkənin (Azərbaycanın – N.M.) bir çox yerlərinin və tayfalarının ilk adlarını məhv edə bilməmişdir (16, s.21).

Antik mənbələrə görə, Qafqaz dağ adının 3000 ilə yaxın, Təbriz şəhər adının 2800 il, Araz çay adının 2700 il, Şəki, Naxçıvan, Beyləqan, Kür çayı adının 2500 ildən artıq yaşı vardır. Xalqımızın uzaq keçmişindən tutmuş bu günə-

dək peşəsi, məşğuliyəti, dini baxışları, sənətkarlığı, məişəti, adət-ənənəsi və s. Azərbaycan toponimiyasında öz əksini tapmışdır.

Coğrafi adların öyrənilməsinin siyasi-ictimai əhəmiyyəti də vardır. Dünya ölkələri içərisində bəzən irticaçı dairələr digər xalqların ərazilərini işğal etmək məqsədilə toponimlərdən geniş istifadə edirlər. İmperialist ölkələrin qəsbkarlar qonşu ölkədəki bu və ya digər ölkə, ərazi və vilayət adlarının onların ana dilində olduğunu bəhanə edərək təcavüzkarlıq məqsədi ilə həmin ölkələrin torpaqlarına soxulurlar. Məsələn, Almaniya Fransa əyalətlərindən olan Elzas və Lotaringiyanı zəbt etmək məqsədilə bu vilayət adlarının alman dilində olmasını əsas tutmuşlar. 1967-ci ildə İsrail dövləti Sina yarımadası və ona yaxın olan bir çox böyük ərazilərin adlarının yəhudi dilində olmasının Bibliyada xatırlandığını bəhanə gətirərək ərəb ölkələri torpaqlarını işğal etmək niyyətində olmuşlar. Onlar Fələstin, Livan və Suriyanın doğma torpaqlarını zəbt etmişlər. Yaxın zamanlarda baş vermiş İraq-İran münaqişələri də İran körfəzinin adı üzərində başlamışdı. İraqlılar körfəzin adındakı «İran» sözünə etiraz edirlər. Həmçinin Çin Xalq Respublikasının 1972-ci illərdə keçmiş SSRİ-nin Çinlə sərhəd zonalarında vaxtı ilə çinlilərin yaşamasını və bu ərazi toponimlərinin çin dilində olması tələbini irəli sürməsi və s. bunlara misal göstərilə bilər. Lakin sərhəd zonasındakı ərazilərin toponimlərinin 99 faizinin dil mənsubluğu etibarilə türk və rus dillərində olması çinlilərin bu tələbinin əsassız olduğunu sübut etdi.

1920-ci ildə Azərbaycan ərazisinin 27 min kvadrat kilometr sahəsi Zəngəzur və Göyçə mahallarının keçmiş Sovetlər ölkəsinin təkidi ilə zorla vətənimizdən qoparılaraq hüquqi cəhətdən heç bir əsas olmadan Ermənistanla verildi.

1988-ci ilin fevralında işğalçı Ermənistan Respublika-

sının təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarının Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdərə, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan əraziləri zəbt olundu. Qarabağ və adları çəkilən inzibati rayonların ərazisindən 1.000.000 insan öz yurdlarından qovularaq qaçqın vəziyyətinə düşmüş və Azərbaycan ərazisinin təqribən 20 faizə qədəri zəbt olunmuşdur. Bütün bu misallar bir daha göstərir ki, coğrafi adlar ictimai-siyasi dövlət əhəmiyyət daşıyır və dövlətlər arasında bəzi münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunmasına köməklik göstərir. Göründüyü kimi, hər hansı bir coğrafi obyektin konkret ünvanı olan toponimlərin çox böyük ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır. Elə buna görə də bütün dünyada coğrafi adların tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə toponimləri tədqiq etmək üçün xüsusi komitələr, şöbələr, ali məktəblərdə isə kafedralar təşkil edilmişdir.

Toponimlərin öyrənilməsinin tədrisdə də əhəmiyyəti böyükdür. Təlim prosesində coğrafi adların mənasının və yaranması tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəblərdə coğrafiya, tarix və dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərə bəzi coğrafi obyekt adlarının mənşəyi haqqında məlumat verməlidirlər. Təlim prosesində toponimlərin mənası və mənşəyinin öyrədilməsi tədris prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Toponimikanın ölkəmizdəki mütəxəssislərindən akademik Budaq Budaqov, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanov, professor Səyyarə Mollazadə, professor Lalə Quliyeva, professor Tofiq Əhmədov, professor Məsud Məmmədov, professor Qiyasəddin Qeybullayev, rus toponimistlərindən akademik N.İ.Nadejdin, professor V.A.Hiçkeviç, professor E.M.Murzayev, V.A.Nikonov, professor B.A.Serebrennikov, professor O.F.Molçanova, professor

A.K.Matveyev və başqalarının bu sahə ilə bağlı əsas ideyalarının mahiyyəti açıqlanır və irəli sürdükləri nəzəri fikirlərdən danışılır.

Otuz ildən artıqdır ki, ali məktəbdə toponimika fəninəndən mühazirə oxuyan müəllif bu illər ərzində topladığı təcrübəni ümumiləşdirərək bu dərsləyi yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Dərslük müəllifin hazırladığı fənn proqramına müvafiq şəkildə yazılmışdır. Müəllif dərsləyin əlyazma variantında ona faydalı məsləhətlər vermiş coğrafiyaşünaslardan: akademik Budaq Budaqova, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Şahvələd Xəlilova, professor Şövqi Göyçaylıya, professor Cabir Məmmədova, dosent E.B.Nuriyevə, dosent H.B.Soltanovaya, tarixçilərdən, professor Kamal Əliyevə, tarix elmləri doktoru Anar İsgəndərova, toponimist dilçilərdən AMEA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanova, professor Fikrət Xalqova, professor Vilayət Əliyevə, professor Səyyarə Mollazadəyə və professor Qara Məşədiyevə minnətdarlığını bildirir.

İş müəyyən qüsurlardan və çatışmazlıqlardan da xali deyildir. Bunlar barədə fikirlərinizi Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinə (Bakı, Zahid Xəlilov küçəsi, 23) göndərməyiniz xahiş olunur.

I FƏSİL

TOPONİMİKANIN PREDMETİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ, YARANMASI QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

Çox qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskən saldıqları ərazilərə və onların yaxınlığındakı ayrı-ayrı obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Nəticədə coğrafi adlar meydana gəlmişdir. Yerlə bağlı olub xüsusi ad daşıyan obyektlərə coğrafi obyekt deyilir. Hər növ materik, okean, dəniz, körfəz, ada, yarımada kənd, şəhər, qəsəbə, zirvə, dağ, yayla, düz, dərə, göl, arx, kanal və s. coğrafi obyekt adlanır. Coğrafi obyektlər iki qrupa bölünür: təbii və süni.

Təbii coğrafi obyektlər. Bu obyektlər yer kürəsində baş verən endogen (daxili) və ekzogen (xarici) hadisələr nəticəsində yaranır. Təbii coğrafi obyektlər çox nəhəng, böyük – (makro) orta - mezo və kiçik – (mikro) ola bilər. Nəhəng obyektlərə insan qüvvəsi təsir edə bilmədiyi halda, əksinə kiçik obyektlərə təsir edərək onları dəyişdirə, hətta yox edə bilər. Makro təbii coğrafi obyektlərə Sakit okean, Hind okeanı, Avrasiya materiki, Ərəbistan yarımadası, Böyük Qafqaz dağ sistemi; mezo coğrafi obyektlərə Madaqaskar adası, Çukot yarımadası, Talış dağları; mikro coğrafi obyektlərə isə Siciliya adası, Kanin yarımadası, Abşeron yarımadası və s. misal göstərilə bilər.

Süni coğrafi obyektlər isə insan iradəsi, zəkası ilə yaradılan coğrafi obyektlərdir. Planetimizdə belə obyektlərin ilk nümunələri kəndlər, şəhərlər, qəsəbələr, su anbarları, magistral yollar, neft boru kəmərləri, kanallar, arxlar və s. olmuşdur. Bunlara Moskva şəhəri, Şirvan kanalı, Mingəçevir su

anbarı, Gövurarx və s. aiddir.

Makro obyekt adları: Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru kəməri, Volqa-Don kanalı, Bakı şəhəri, Xanbulançay su anbarı və s.; **mezo**: Disneylend əyləncə parkı, Şirvan milli parkı, İçəri şəhər tarixi memarlıq kompleksi və s. **Mikro**: H.Ə.Əliyev adına Bakı hava limanı, Hollivud kinostudiyası (ABS), Şəhidlər xiyabanı və s.

Yuxarıda qeyd olunan coğrafi obyektlərə insanlar ad verdikdən sonra toponimlər və ya coğrafi adlar yaranır. Hər hansı bir istənilən ərazidə çoxlu coğrafi obyekt olduğu halda, əksinə, coğrafi ad isə azlıq da təşkil edə bilər. Yəni adsız coğrafi obyektin olması mümkündür. Məsələn, Ayda, Marsda və yaxud digər planetlərdə belə vəziyyətə rast gəlinir.

Hər bir coğrafi ad xüsusi addan (Atlantik, Bakı, Himalay, Xəzər, Kür və s.) və coğrafi adın növünü və ya tipini bildirən nomenklatur termindən (okean şəhər, dağ, dəniz, çay və s.) ibarətdir. Bu iki hissənin birləşməsindən toponim yaranır: Atlantik okeanı, Bakı şəhəri, Himalay dağ sistemi, Xəzər dənizi, Kür çayı və s.

Dünyada elə bir coğrafi obyekt növü yoxdur ki, insanlar onu bu və ya digər adla adlandırmamış olsun. Hər bir yerin müəyyən adı, hər bir adın özünəməxsus mənası, yaranma tarixi vardır.

Coğrafi adların tədqiqi və mənşəyi ilə məşğul olan toponimik araşdırmalar göstərir ki, onların yaranma, tarixi insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. İlk qədim coğrafi adları (paleotoponimləri) ibtidai insanlar yaratmışlar. Bəlkə də həmin coğrafi adlar insanların dedikləri ilk sözləri əks etdirir. }

V.A. Juçkeviç yazır: «Ən qədim dillərdə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bu qədim xüsusiyyəti qoruyub özündə saxlayan Avstraliya, Afrika və Amerika aborigenlərinin dillə-

rində xüsusi adlar indi də azdır. Həmin dillərdə xüsusi adların rolunu ümumi isimlər və təyini söz birləşmələri yerinə yetirmişdir» (218, s.11).

Hər bir coğrafi ad müxtəlif əsrlərin, min illərin yadigarlarıdır. Elə buna görə də rumın akademiki İorqu İordan yazır: «Yer adlarında insanın kollektivi həyatının tarixi, ictimai, iqtisadi, siyasi və psixoloji anları əks olunur» (277, s.58-59).

Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələrlə, xüsusilə gündəlik tələbatla bağlı olaraq yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və dil ittifaqlarının genişləndiyi, dövlətlərin meydana gəldiyi, çay və göllərin, meşə və dağların, bir sözlə, bütün coğrafi obyektlərin ünvanlarıdır. Toponimsiz ölkə, dövlət, xalq, tayfa yoxdur. Biz xəritələrdə, bu və ya digər ölkəni, şəhəri axtararkən heç də onların yerləşdiyi coğrafi paralellərə və meridianlara deyil, adlarına baxırıq.

Hər bir xalqın mənşəyinin və onun formalaşmasında müxtəlif etnik komponentlərin iştirakı probleminin həllinin «xalqın ictimai həyatının və həmin xalqın dili ilə sıx sürətdə bağlı olan» (269, s.405) toponimikanın digər elmlərlə yanaşı öyrənilməsinin çox böyük rolu vardır.

Qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayıldığı sahələri məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Əhalinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar A.A.Bakıxanov qeyd etmişdir: «Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim qalaları (keçmişdən qalmış maddi mədəniyyət və tarixi abidələr) geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır» (16, s.29).

Yer adlarını öyrənməklə xalqımızın tarixi və ərazilərimizdə məskunlaşmış xalqlar, onların dilləri haqqında zəngin

bilik əldə etmək olar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı dil materialları əsasında yaranan coğrafi adların öyrənilməsinin mühüm elmi və təcürbi əhəmiyyəti vardır. Bu haqda professor Tofiq Əhmədov yazır: «Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş, müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır» (23, s.3).

Qədimdən mövcud olmuş şəhər, rayon, kənd və mədəniyyət abidələrinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə toponimlər əvəzsiz mənbədir.

Tarixən yaranmış adların mənşəyi və mənası məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi, onların dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə keçməsi ilə əlaqədar bir qismi təhrifə uğramışdır. Bir qrupu ilkin variantından tanınmaz dərəcədə uzaqlaşmış, bir qismi isə gətirilmə adlar (miqrasiya) olduğundan və ya qədimdə mövcud olmuş naməlum dil və ya dialekt sözləri ilə ifadə olunduğundan, bəziləri isə unudulmuş qədim sözlərdən ibarət olduğundan hazırda mənası və mənşəyi bilinmir.

Toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir yazılı mənbənin deyə bilmədiyi məlumatları, məhz coğrafi adların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Rus toponimisti A.K.Matveyev toponimlərin əhəmiyyəti haqqında yazır: «Bizim tariximizin, bizim həyatımızın güzgüsü bax, bu deməkdir – toponimika» (252, s.3).

Coğrafi adların mənşəyindən, mənasından, yaranma tarixindən, onun tərkibindəki terminlərin izahından və düzgün yazılışından (transkripsiyası və unifikasiyasından) bəhs edən elmə toponimika deyilir. Toponimika yer adlarını

öyrənir. Toponimika bu və ya digər regionun, ölkənin və ya rayonun kompleks şəkildə coğrafi adlarını öyrənən xüsusi elm sahəsidir. Onun mövzusu, əsas tədqiqat obyektı bu və ya digər ərazinin laqədaft komponentlərinə daxil olan bütün yerlərin (ocean, materik, dəniz, göl, körfəz, dağ, düzənlik, yayla, zirvə, şəhər, kənd, çay və başqa mikroobyektlərin adları) adlarını öyrənir.

Toponimikanın elmlər sistemində yeri haqqında XX əsrin 80-ci illərinə qədər vahid bir fikir yox idi. Belə ki, coğrafiyaçılar onu coğrafiya elminin bir qolu, bir sıra tarixçilər toponimikanı tarix elminin, dilçilər isə onomastikanın* yarımşöbəsi (toponomastika) hesab edirdilər. Son tədqiqatlardan aydın olur ki, toponimika üç elm sahəsinin – coğrafiya, tarix və dilçiliyin qovuşağında yaranan müstəqil elm sahəsidir.

Budaq Budaqov toponimikanın, coğrafiya, tarix və dilçilik elmləri ilə əlaqəsini aşağıdakı formada xarakterizə edir: «Coğrafi adlar əsasən üç ixtisas sahiblərinin – coğrafiyaşünasların, tarixçilərin və dilçilərin birgə əməyi sayəsində tədqiq edilir. Bir-neçə elmin sərhədlərində yaranmış toponimika, coğrafiyasız – məkansız, dilçilik elmindən kənar – lal, tarixsiz–köksüz olardı. Ona görə toponimləri tədqiq edən hər bir şəxs hər üç elmin əsaslarına dərinləndirilməlidir» (18, s.101-102).

Bu səbəbdən də coğrafi adları öyrənən hər bir şəxs coğrafiya, dilçilik və tarix elmlərini mükəmməl bilməklə peşəkar tədqiqatçı olmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, toponimik tədqiqatda adları çəkilən bu elmlərin hər hansı birinin roluna üstünlük vermək də düzgün deyildir. Əlbəttə, istər-istəməz tədqiqatçı öz ixtisasına uyğun olaraq tədqiqatı istiqamətləndirməyə məcburdur. Elə buna görə də rus toponi-

* Onomastika – xüsusi adları öyrənən elmdir.

misti V.A.Nikonov yazır: «Toponimist coğrafiyaçı, dilçi və ya tarixçi yox, məhz toponimist olmalıdır» (273, s.183).

Xalq etimologiyasına görə, coğrafi adın mənasını izah edən tədqiqatçı öz yanlış mülahizəsi ilə oxucu kütləsinə qeyri-elmi məlumat verə bilər. Sumqayıt şəhər adını səhv olaraq – Sum adlı bir şəxsin adı ilə bağlanması (lakin bu coğrafi ad *s u k a i t* tayfa adının əks etdirir), Salyan oykoniminin Şah Abbas dövründə – *S a l y a n a* deməsinə görə belə adlandırılması (amma Salyan coğrafi adının *Sal* tayfasının adını daşması – Salyan–Sallar yaşayan ərazi deməkdir) qeyri-elmi izahlardır və s. Buna görə də hər bir coğrafi ad tədqiq olunmazdan əvvəl o təhrifdən təmizlənməli, onun tam və ilk yazılış forması aydınlaşdırılmalı, həmçinin dil mənsubiyyəti müəyyən edilməlidir. Yalnız bundan sonra adın bütöv və ya hansı hissələrindən (komponentlərindən) ibarət olduğunu taparaq, etimologiyasına cəhd edilməlidir.

Toponimlər adi söz deyil, onların hər birinin arxasında sirli bir məna durur. Toponimistin borcu isə həmin mənanı açmaq, coğrafi adın yaranması tarixini öyrənmək, mənşəyini və tərkibindəki terminləri izah etməkdir (99, s.7).

(Məhz buna görə toponimikanın **predmetini** üç növ obyekt adları təşkil edir: **oykonim** (yaşayış məntəqəsi adları: şəhər, qəsəbə, kənd, oba, binə, yurd, məhəllə və s.); **oronim** (müsbət və mənfi relyef formaları adları: dağ, qaya, zirvə, yarıqan, yayla, təpə, dərə, çala, çuxur, çökək, qobu və s.); **hidronim** (su obyektli adları: okean, dəniz, göl, körfəz, boğaz, bərzəx, çay, bataqlıq, su anbarı, kanal, arx və s.).

Toponimikanın bir elm kimi son illərdə formalaşmasına baxmayaraq onun çoxlu sayda sahələri vardır:

OYKONİMİKA – yaşayış məntəqəsi adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Astionim** – şəhər adı, **komonim** – qəsəbə, kənd

adı, **urbanonim** – şəhər tipli meydan, bazar, sahil kənarı ərazi adı, **qodonim** – urbanonimin bir növü olan prospekt, küçə, döngə, keçid, bulvar, meydança və s. adı.

ORONİMİKA – müsbət və mənfi relyef quruluşlu obyekt adlarını tədqiq edən bölmə.

Sahələri: **Speleonim** – yeraltı yol, mağara, quyu, su axını adları.

Adonimika – səhra, düzənlik, tala, meşə zolaqlarının adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Priomonim** – meşə zolağı, cəngəllik, meşə adı.

HİDRONİMİKA – su obyekt adlarını öyrənən bölmə.

Sahələri: **Okeanonim** – okean adları, **pelaqonim** – dəniz adları, **limnonim** – göl adları, **patamonim** – çay adları, **helonim** – bataqlıq adları və s.

Toponimikanın *məqsədi* coğrafi adların növlərini, dil mənsubiyyətini, yaranma tarixini, düzgün yazılışını (unifikasiya və transkripsiyasını) tərkibindəki terminlərin izahını, mənası və mənşəyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Toponimikanın əsas *vəzifələri* aşağıdakılardır:

- Ölkə, region və ya respublika ərazisindəki coğrafi adların kütləvi surətdə toplanılması;
- Yerli xalq coğrafiya terminlərinin qeydə alınması;
- Coğrafi adların növləri üzrə tədqiq edilməsi;
- Təhrifə məruz qalmış coğrafi adların və passiv fonda keçmiş toponimlərin aşkara çıxarılması;
- Toponimikanın yaranması qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Toponimiyanın coğrafi, tarixi və dilçilik aspektlərində tədqiqat üsullarından istifadə olunması;
- Coğrafi adların türkdilli areallarda və digər regionlarda dillər üzrə paralellərinin verilməsi;
- Toponimlərin sinxron və diaxron tədqiqlər üzrə öy-

- rənilməsi;
- Toponimik fond, fon, lay və spektrlərin müəyyənləşdirilməsi;
 - Toponimik arealların və stratiqrafiyanın öyrənilməsi;
 - Toponimiya üzrə rayonlaşdırılma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi.)

TOPONİMİKANIN YARANMASI QANUNAUYĞUNLUQLARI

Toponimlərin coğrafi mahiyyətinin dərk edilməsinin dialektik mənasına əsasən yaranan coğrafi qanunauyğunluqlar bazasında zonallıq və regional mahiyyət müəyyən edilmişdir. Coğrafi adların sosial-coğrafi cəhətdən izahı əsasında onların sosial-məkan sistem konsepsiyası işlənmiş, xalq təfəkkürünün məkan – zaman ifadəsi olması əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan ümumtürk toponimik leksikasında diqqəti hələ yazılı Azərbaycan dili olmadığı zaman yaranan toponimlər cəlb edir (9, s.8). Respublikamızın toponimik spektrində müxtəlif mənşəli xalq, etnik qrup, qəbilə və tayfaların dillərində coğrafi adlara rast gəlinir.

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, protoazərbaycan etnosu Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl III–I minilliklərdə məskunlaşmışdır (99, s.14).

Uzun illər apardığımız toponimik tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, coğrafi adlarımızın yaranmasının əsasında aşağıdakı qanunauyğunluqlar durur:

1. Azərbaycan toponimlərinin bir qrupu etnonimlər əsasında yaranmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı, qədim tarixi abidələr və əsərlər etnonim-

lərin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbədir. Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında məlumatlara bir çox mənbə, məxəz və tədqiqat əsərlərində rast gəlinir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox qədim mənbələrə müraciət etməli oluruq. Çox təəssüflər olsun ki, xalqımızın qəbilə və tayfa adları bu vaxta qədər çox cüzi tədqiq edilmişdir (299, s.79).

Qədim Azərbaycan etnonimlərinin adlarını əks etdirən toponimlərin üç minillik tarixi vardır. Antik və orta əsr mənbələrində Qafqaz Albaniyası ərazisində sak, kaspı, alban, silv, hun, qarqar, maskut, uti, kəngər və başqa tayfalar qeyd olunmuşdur. Strabon (e.ə. I əsr – e. I əsri) Albaniyada 26 tayfanın yaşadığını qeyd etmişdir (288).

Azərbaycan ərazisində xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnotoponimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək mümkündür: Alpout kəndi (Bərdə rayonu), Boyat kəndi (Ağcabədi, Neftçala, Ucar və Şamaxı rayonları), Hunan düzü (Tovuz rayonu), Satır təpə (Masallı rayonu) və s.

2. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar (ıldırımla, çovğunla, leysan yağışlarla və s.) yaranmış toponimlər: Selli dərə (Qobustan rayonu), Çovğun qaya (Lerik rayonu), İldırımli yoxuş Kəlbəcər rayonu), Yelli təpə (Ağsu rayonu), Selli dərə (Masallı rayonu) və s. Təbiət hadisələri ilə yaranmış toponimlərin əksəriyyəti orografik obyekt adlarıdır.

3. Bəzi coğrafi adların yaranmasında təyinedici cəhət və digər faktorlar əsas rol oynayır. Təyinedici əlamət kimi işlənən söz isə bu ümumiliyi konkretləşdirir, dəqiqləşdirir və fərqləndirir. Məsələn, Quzeykənd (Ağsu rayonu), Quzey yamac (Kəlbəcər rayonu), Qiblədağ (Abşeron rayonu), Güneyməhlə kəndi (Quba rayonu), Güneyqışlaq (Zəngilan rayonu) və s.

4. Bir qrup toponimlər obyektin ətraf aləmdəki hadisə və əşyalara oxşadılması yolu ilə yaranır. Belə coğrafi adlar müəyyən ərazinin, bu və ya digər obyektin zahirən əvvəlcədən insan təfəkküründə müəyyənləşən əşya və hadisəyə bənzədilməsinə görə yaranmışdır. Məsələn, Kotanqaya (Laçın rayonu), Çömçə dərəsi (Ağsu rayonu, Bico kəndi), Kotan dağ (Qazax rayonu və Naxçıvan MR, Naxçıvan rayonu), Yorğan dərəsi (Xocavənd rayonu, Muğanlı kəndi).

5. Toponimlərin bir qismi inamlar və rəvayətlər əsasında formalaşaraq meydana gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, inamlar insan və təbiət hadisələrinin üzvi əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Məsələn, Cinli Zeynallı kəndi (Goranboy rayonu), Cin dərəsi (Masallı rayonu), Cinlik kəndi (Ağdam rayonu), Ziyarət dağı (Xanlar rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu) və s.

6. Azərbaycan toponimlərindən bir qrupu, coğrafi adların formalaşması və yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ağ, qara, qırmızı, boz, göy, sarı və başqa toponimik terminlər əsasında yaranmışdır. Bu qrupa daxil olan onomastik vahidlər toponimiyamızda üstünlük təşkil edir: Ağbulaq kəndi (Cəlilabad, Laçın, Tovuz və s. rayonlar), Qaragüney kəndi (Kəlbəcər, İmişli və Sabirabad rayonları), Qırmızıkənd (Neftçala rayonu), Bozdağ (Lerik rayonu), Bozdüz (Əskəran rayonu), Göytəpə şəhəri, Göytəpə çayı (Cəlilabad rayonu), Göyqaya (Qubadlı, Gədəbəy, Kəlbəcər və Şuşa rayonları), Bozdağ (Lerik rayonu), Sarıqaya (Lerik, Kəlbəcər, Ordubad, Astara, Laçın rayonları), Sarıtorpaq təpəsi (Masallı rayonu, Ərkivan kəndi), Sarıqaya kəndi (Zərdab rayonu) və s.

7. Bir qrup toponim say bildirən sözlərin iştirakı sayəsində meydana gəlmişdir. Bir qayda olaraq say bildirən sözlər toponimlərin birinci hissələrini təşkil edirlər. Belə coğrafi

adların tərkibində yalqız, tək, yek, qoşa, ekiz, üç, dörd, beş, yeddi, doqquz, qırx sözlərinə rast gəlinir. Azərbaycan toponimiyasında aşağıdakı say bildirən toponimlər vardır: Yalqız təpə (Ağdam rayonu, Boyəhmədli kəndi); Təkdəm kəndi (Kəlbəcər və Masallı rayonları), Təktəpə dağı (Tovuz rayonu), Təkardıc təpəsi (Cəbrayıl rayonu, Şıxlar kəndi); Yekdar kəndi (Quba rayonu), Yektəpə (Lerik rayonu, Andurma kəndi); Qoşa Düzə kəndi (Naxçıvan və Ordubad rayonları), Qoşa qaya (Tovuz rayonu, Koxanəbi kəndi, Goranboy rayonu, Gürzalılar kəndi), Üçbarmaq təpə (Cəbrayıl rayonu, Tuluş kəndi); Dördçinar kəndi (Fizuli rayonu), Dördqardaş dağı (Laçın rayonu, Aybazar kəndi); Beştala kəndi (Neftçala rayonu), Beşbarmaq güneyi (Qubadlı rayonu, Əliqulu uşağı kəndi), Yeddişalban təpəsi (Laçın rayonu, Ağoğlan kəndi), Yeddibulaq dərəsi (Göyçay rayonu, Yalman kəndi). Doqquzdonlu təpə (Kəlbəcər rayonu, Pirilər kəndi), Doqquzdərə (Füzuli rayonu, Saraçlı kəndi); Qırxıncı kilometr köçəbəsi (Lerik rayonu), Qırxbulaq yaylası (Masallı rayonu), Qırxqız dağı (Əskəran rayonu, Cavadlar kəndi) və s.

8. Bir qrup obyekt adları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu və ya digər dərəcədə yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilərək orooykonimlər əmələ gətirmişlər. Orooykonimlərin öyrənilməsi göstərir ki, oronim mənşəcə oykonimdən daha qədimdir. Deməli, müəyyən bir dağın adı ilə adlanmış kənd yarandıqda artıq həmin dağın adı çoxdan həmin kəndin ilk sakinləri arasında məlum idi. Məsələn, Qaraçuxur qəsəbəsi (Suraxanı rayonu), Qaraqaya kəndi (İsmayılı, Yardımlı və Naxçıvan rayonları), Dardərə kəndi (Daşkəsən rayonu), Qaraçala şəhər tipli qəsəbəsi (Salyan rayonu), Ağqaya kəndi (Kəlbəcər rayonu) və s.

9. Coğrafi obyektlərin bir qrupu yaşayış məntəqələrinin ərazisində yerləşdiyindən həmin kəndlərin adlarını əks

etdirməsinə görə meydana gəlmişdir. Bu qəbil coğrafi adların etimologiyasını vermək üçün yaşayış məntəqə adlarının mənşəyini araşdırmaq lazım gəlir. Belə coğrafi adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: Alvadı təpəsi (Masallı rayonu, Alvadı kəndi), Seyidlər çökəyi (Kürdəmir rayonu, Seyidlər kəndi), Cəlair dağı (Cəlilabad rayonu, Cəlair kəndi), Ordubad düzü (Ordubad şəhəri), Naxçıvan düzü (Naxçıvan şəhəri) və s.

10. Antroponimik (şəxs adlarını daşıyan) toponimlər əsas etibarilə müsbət və mənfi relyef formalarından təsərrüfat məqsədilə istifadə edilməsi, hər hansı bir ərazidə ilk dəfə məskunlaşması (əsasən şəhər və kənd adlarının yaranmasında) və s. nəticəsində meydana gəlmişdir. İri relyef formaları maldarlıqla (yaylaq və qışlaqların yerləşməsinə görə), kiçik relyef formaları isə əsas etibarilə əkinçiliklə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu səbəbdən də kiçik relyef formaları keçmişdə pay torpaqları olmuş və sahiblərinin adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Gülməmməd dərəsi (Masallı rayonu), Əhməd çalası (Qubadlı rayonu), Şirməmməd təpəsi (Lerik rayonu), Cəmil düzənliyi (Astara rayonu, Pensər kəndi), Eymuz kəndi (Ağdaş rayonu), Əmir kəndi (Gədəbəy rayonu).

Toponimik araşdırmalarda yuxarıda qeyd olunmuş bu qanunauyğunluqların nəzərə alınması tədqiqatçının doğru nəticələrə gəlməsini təmin edir, onun yanlış mülahizələr irəli sürməsinin qarşısını alır.

TOPONİMİK MƏNBƏLƏR. Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, Azərbaycan Zaqafqaziyanın ən qədim dövlətlərindən biridir. Tarix elmləri doktoru, professor Məmmədli Hüseynovun tədqiq etdiyi Azıx mağarasında tapılan **AZIX** adamı (azıxantrop) üzərində tədqiqatlar, burada (Azərbaycanda – N.M.) insanların məskunlaşmasının 350-400 min ildən artıq bir dövrü əhatə etdiyi qənaətinə gəlməyə

imkan verir. Nadir insan məskəni Azıx mağarasının ibtidai cəmiyyətin formalaşması və inkişafı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, həmçinin ən qədim insanların yaratdıqları paleogeoloji problemlərin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, Şərq dünyasının qocaman diyarlarından olan Azərbaycan əraziləri ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bu qədimliklə yanaşı ərazilərimizdəki coğrafi adlar da uyğun olaraq qədimdir və antik mənbələrdə də həmin toponimlərə rast gəlirik. Tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızın ərazisindəki coğrafi adların bəziləri çox qədim tarixə malik olmasına görə bu qəbildən olan toponimlərə eramızdan əvvəlki dövrə aid olan mənbələrdə rast gəlinir.

Bildiyimiz kimi, toponimik araşdırmalar müxtəlif mənbələrin tədqiqi ilə başlanır. Məzmununa görə çox müxtəlif səpkidə olan bu mənbələr üç qrupa bölünür:

1. Yazılı mənbələr. Şumer-Akkad, Assur və Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində olan bir sıra coğrafi ad və etnonimlər qeyd olunmuşdur. Həmin etnonimlərdən lullu (lullubey), kuti, turukki, subir, kassi və s. göstərmək olar. Toponimlərdən Alateye, Uışdış, Qızılbunda, Qantau, İzurtu, Burullum, Zikirtu, Andia, Terna Azamerun, Şila və başqalarının adı çəkilir.

Qədim dövr coğrafiyaşünas, tarixçi və dilçiləri yuxarıda qeyd etdiyimiz paleotoponimlərin mənasına da maraq göstərmişlər. Eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yazılmış Urartu mixi kitabələrində Azərbaycan ərazisindəki iyirmiye qədər yer adı çəkilir. Q.M.Melikişviliyə görə, həmin adlar aşağıdakılardır: Alzıra, Puladı, Aqra, Ateza, Eriaxi, Ela, Ema, İrquma, Sıla, Nirua və s. (255, s.416-443).

Orxon-Yenisey abidələrində və eləcə də Yunan və Roma mənbələrində bəzi toponimlərin adlarına rast gəlirik.

Miletli Hekateyin (e.ə. VI-V əsrlər), yunan tarixçisi Herodotun (e.ə. V əsr) əsərlərində Araz və Kür hidronimlərinin adları ilk dəfə olaraq çəkilir. Bu mənbələrdə Girkan, Kaspi yazılışında Xəzər dənizinin adına və müq, uti tayfa adlarına rast gəlirik. Böyük Plini (I əsr) Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan Kabalakanın (indiki Qəbələnin) adını çəkir.

Məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 64-63-cü illər, eramızın 24-23-cü illəri) «Coğrafiya» kitabında çoxlu adlara təsadüf edilir: Alazan (Kambisena), Kambiç, Kaspiana, Arpaksena (Araz çayı), Kür (Kor), Qazaka, Sakasena (indiki Şəki), Mateika, Kavkasos (Qafqaz dağı), Sandolan, Vera və s. Bu toponimlərdən bəziləri yunan dilindən transkripsiya edildiyindən onların yazılışlarında bəzi dəyişikliklərə rast gəlirik.

Məsələn, Araksena – Araz çayı, Kor – Kür, Kavkasos – Qafqaz, Sakasena – Şəki və s. Tarixçi Q.Ə.Qeybullayevə görə, Kambiç Albaniyada Qanıx (Alazan və Qabırrı (İori) çayları arasındakı vadinin adıdır (185, s.439-440).

Məşhur Roma coğrafiyaşünası Böyük Plini (e. I əsri) qədim Azərbaycanın bir çox yer adları haqqında maraqlı məlumatlar verir (178, s.297). Onun əsərində Araz, Kür, Alazan hidronimlərinin adı çəkilir. Qafqaz Albaniyası dövlətinin bir neçə yer adlarından danışaraq onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir, Alban şəhəri Kabalakanın (Qəbələnin) adını çəkir.

Antik yunan coğrafiyaşünası, astronomu, geosentrik nəzəriyyənin banisi Klavdiy Ptolomey (eramızın 85-165-cü illəri) «Coğrafiya» (267, s.116) əsərində Qafqaz Albaniyası dövlətindəki çoxlu yer adlarından bəhs edir. O yazır: «Qafqaz Albaniyası ərazisində 29 şəhər və böyük yaşayış məntəqəsi vardır. Bu kitabda adları qeyd olunan toponimlər aşağıdakılardır: Camexiya (Kamexiya), Xabala (Qəbələ), Ab-

liana, Deqlana, Adiabla, Emboleya, Baruka, Qanqara, Qel-da, Baxkiya, İyna, Tabilaka, Xabota, Kür, Albana, Xadaxa, Soana, Niqa (indiki Şeki), Moznata, Kessiya, Tuina və s.».

Klavdiy Ptolomey Qafqazda sakan adlı tayfanın məskən saldığını qeyd edir. Maraqlıdır ki, bu tayfanın adı Sakandərə (Qax rayonunun Qaxingiloy kəndi) toponimində indiyədək qalmışdır.

Antik mənbələr Azərbaycan toponimiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söyləyələr də onların bir çoxu bu coğrafi adları öz sələflərinin əsərlərindən, yol qeydlərindən götürmüşlər. Ona görə də bəzən bu və ya digər toponim barəsindəki rəvayəti bizim toponimlərə aid etmişlər.

Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun (VII əsr) «Alban tarixi» əsərində Dağlıq Qarabağın ərazisi «Artsax» adlanır (64, s.64). Digər bir fikrə görə bu oronim qədim türk dillərində «art» - bağlıq ərazi, aşırım (217, s.64) və eramızdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim türk mənşəli «sak» tayfasının adından ibarət olmaqla «Sak yüksəkliyi», «Sak aşırımı» mənasını verir (185, s.101). Musa Kalankaytuklunun əsərində Tilaqat təpəsi, Çaylaq düzü, Tərtər vadisi və başqa toponimlərin də adı çəkilir.

Musa Kalankaytuklunun kitabında Utik (Uti ölkəsi), Qarqar düzənliyi, Lipinlər ölkəsi (Lnink), Kambeç, Kabala vilayəti və s. toponimlər qeyd olunmuşdur.

İlk orta əsr Bizans və gürcü mənbələrində də Azərbaycanın bəzi yer, vilayət, ölkə adlarına dair maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

V-VIII əsr Zaqafqaziyaya dair yazılı qaynaqlarda çoxlu toponimlərə ayrı-ayrı yazılışlarda təsadüf olunur (bəzi coğrafi adların dəyişdirilərək yenisi ilə əvəz edilməsi).

Bir sıra qədim Azərbaycan toponimlərinə V-IX əsr gürcü mənbələrində də təsadüf olunur (256): Ereti, Qax,

Qurmux, Xunan, Şirvan, Gülüstan, Baqavan və s.

Ən qiymətli mənbələrdən biri də X əsrə aid müəllifi ononim «Hudud-əl-Aləm» əsəridir (296). Bu əsərdə dünyanın bir çox ölkələri ilə yanaşı Azərbaycanın paleotoponimlə-rindən bir hissəsinin – Azərbaycan, Kür, Aran, Beyləqan, Naxçıvan və başqalarının adları çəkilir. İsmayılı rayonunda Lahıc kəndi ərazisində dağ Niyaldağ adlanır. Bu oronimin mənası bilinmir. X əsrə aid farsdilli «Hüdüd əl-Aləm» adlı mənbədə Cənubi Azərbaycan ərazisində Xəzərin cənub qər-bində Niyaldağ oroniminə rast gəlinir. Bu məlumatı izah edən V.F.Minorski yazır ki, Niyaldağ İrandilli lahıclıqların - Xəzərin cənub qərbindən (indiki İranın Lahıcın ərazisindən) köçüb gələnlərin özləri ilə gətirdiyi addır (261, s.39).

Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi (X əsr) ilk dəfə olaraq Mil düzünün adını qeyd etmişdir (70, s.86).

IX-X əsrlərdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünaslarının əsər-lərində də Azərbaycanın bir sıra toponimlərinə rast gəlinir. IX əsr müəllifi Əl-Məsudi Arranda (Şimali Azərbaycanda) Sanar və Barmak (indiki Beşbarmaq qayası) toponimlərini qeyd edir (126, s.495). Bu toponimlərin qədim türk dillərində senqir (Azərbaycan dilində məngər) burun (dağın burnu, qaya) (217, s.495) və parmaq «təpə» (186, s.76-78) sözləri ilə bağlı olması yazılmışdır. İbn-Xopdadbeh (IX əsr) Arranda «Şirvan qayası» və «Musa qayası» adlarını çəkir (126, s.18) ki, bu da indiki Beşbarmaq qayasının başqa adlarıdır. Əl-İstəxri (X əsr) ilk dəfə olaraq 930-cü ilə aid hadisələrdə Baku toponimini qeyd edir. Bu adın qədim türk dillərində bə k u – təpə sözündən ibarət olduğu müəyyən olunmuşdur (213, s.85).

Əl Balazuri (X əsr) Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanı görmüş, həmin əra-zidəki bütün makrotoponimləri toplamış və onlar barədə

söylənən rəvayətləri qeydə almışdır. Qəbələ, Bərdə, Tərtər, (Turtur), Şəki (Sakkan), Şamxor (Şəmkir), Şirvan, Şəbran, Qazax (Aisal-Kasal) və s.

XI-XII əsrlərə aid edilmiş «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Azərbaycanın bir çox qədim yer adlarının qeyd edilməsi (67, s.51-53) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada aşağıdakı coğrafi adların adı çəkilir: Alınca (Əlincə) qalası, Sallaxana qayası, Gəncə, Bayat, Bərdə, Ağca Qala, Ağ qaya, Oğuz elləri, Mardin qalası, Düzmürd qalası, Sancudan, Qaradağ, Sürməli və s.

XII əsr Alban tarixçisi Mxitar Qoşun ingilis dilində verilmiş əsərində «Qaq düzü» oroniminin adı çəkilmişdir. Bu oronim XI əsr gürcü mənbələrində (258, s.9) və XIII əsrə aid digər mənbədə də qeydə alınmışdır (297, s.205). Qaq sözünü qədim türk dillərində qaq – «səmən» sözü ilə bağlamaq olar. Ona görə ki, Qaq düzü indiki Qarayazı düzündə yerləşmişdi.

XIII əsr ərəb coğrafiyaşünası Yakut əl-Həməvinin (1179-1229) çox cildlik coğrafi adlar lüğətində qeydə alınan toponimlərin sayı minlərcədir (301, s.21-29). Bu mənbədə aşağıdakı toponimlərin adı çəkilir. Şirvan şəhəri, Bəcrəvan, Şəbran, Xizan, Bakı, Maskat, Samur, Qazax, Xunan, Ur, Xınalıq, Şəmkir (Şəmkir), Baylakan (Beyləqan), Bərdə, Qarqar, Varsan, Aran, Xəzər, Ərdəbil, Tərtər, Araz, Muğan, Naxçıvan, Xalxal və s. coğrafi adların yaranması bəzi toponimlərin tarixinə və mənşəyinə dair mülahizələr söylenilir.

Həmdullah Qəzvininin (XIII-XIV əsr) «Nüzhət əl-Kulub» əsəri Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqi baxımından çox qiymətlidir. Müəllif bu kitabda Naxçıvan, Biləsuvar Azərbaycan və başqa toponimlərin ilk dəfə olaraq mənşəyi barədə mülahizələr irəli sürmüşdür (295, s.36-65).

Yuxarıda adları çəkilən XIII əsr mənbələrinə əsaslanaraq

raq Azərbaycanın ərazisindəki toponimlərin tədqiqat tarixini XIX əsrin II yarısı ilə bağlamaq qeyri elmidir. Fikrimizcə, adları çəkilən mənbələr sübut edir ki, ərazimizdəki coğrafi adların öyrənilmə tarixi XIII əsrə aiddir.

Azərbaycan ərazisində minlərlə toponimlərə aşağıdakı adları çəkilən mənbələrdə rast gəlinir. XIV əsr tarixçisi Rəşidəddinin əsərində Kinqit, Oyrat, Sukait, Xilizi, Uriat, Cəlair, Piləsuvar (Biləsuvar), Curiat (Corat) və s. adlardan bəhs olunur (285, s.77-78). Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin (XV əsr) əsərlərində bir neçə paleotoponim xatırlanır: Talıstan, Ucan, Salyan, Türyançay, Bərdə, Şamaxı, Qocalançay, Zərdab, Bərgüşad və s. (121, s.27).

Əbdürrəşid Bakuvinin (XV əsr) əsərində (142, s.201) aşağıdakı toponimlərin adı çəkilir: Aran, Kür, Araz, Şamaxor (Şəmkir), Cəncə, Beyləqan, Muğan, Bərdə, Şəbran, Xəzran, Bakı, Şirvan və s.

Türk səyyahlarından Övliya Çələbi, Avropa səyyahlarından Marko Polo, Adam Olearinin əsərlərində adı çəkilən coğrafi adlar, Azərbaycanın səyyah və tarixçilərindən Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəlov və başqalarının yol qeydlərində və əsərlərində, habelə XVII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda və İranda olmuş çar məmurlarından İ.Brixov, A.P.Volnski, P.Q.Bukov və digərlərinin əsərlərindəki toponimlər də maraqlı doğurur.

Fars, ərəb, türk, həmçinin Azərbaycan dillərində XIX əsrdən başlayaraq rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə (fərmanlar, vəqfnamələr, məktublar, hökmlər, vəsiyyətnamə və digər akt materiallarında), məlumat kitabları, inzibati ərazi bölgüsü əsərləri, coğrafi lüğətlərdə və iri miqyaslı planşet xəritələrində mövcud olan yer adları qiymətli mənbələrdir.

2. Epiqrafik abidələr. Toponimik mənbə kimi epiqrafik abidələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ərazisi

qədim və orta əsr daş kitabələri ilə zəngindir. Ən qədim kitabələrdən Urartu kitabələrini misal göstərmək olar.

XII əsrə aid olan qədim Xotavəng məbədi müasir Kəlbəcər inzibati rayonunun ərazisində tapılmış və toponimik mənbə kimi çox qiymətlidir. Bu tarixi abidədə Katex qalası, Alahe kəndi, Handaberd qalası, Arpa kəndi, Alue şəhəri, Almaca, Navnaxbyur bulağı, Koturçay örişü, Hakara (Həkərə) qalası, Manan dərəsi və digər toponimlərin adı çəkilir (47, s.71-72).

Sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın toponimiyası əsasən daş kitabələrdə öz əksini tapmışdır. Bu kitabələri tədqiq edən mütəxəssislər Azərbaycanın orta əsrlər toponimiyasına dair öz əsaslandırılmış fikirlərini söyləmişlər.

Kitabələrdə hörmətli şəxslərin adları çəkilmiş və eyni zamanda bu adlar yaşayış məntəqəsinə də verilmişdir. Məsələn, Pir Vahid, Pirşahı, Pir Əbdülqasım və s. Həmin yaşayış məntəqələrində qorunan daş kitabələrdən aydın olur ki, adları qeyd olunan Pirşahı, Pir Vahid və Pir Əbdülqasım XVII əsrdə yaşamışlar. Təbiidir ki, bu coğrafi adların meydana gəlməsi də həmin dövrlə bağlıdır. Daş kitabələrə əsasən bir çox toponimlərin yaranması tarixini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, İsmayılı rayonunun Talıstan kəndində mövcud olan Cavanşir qalasının divarındakı daş kitabədən bu qalanın VII əsrdə tikilməsi aydınlaşır. Sınıqqala (Bakının İçərişəhəri) üzərindəki daş kitabəyə əsaslanaraq bu qalanın 1078-ci ildə tikilməsi tarixi, memarın adı ilə Məhəmməd məscidi adlanması müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvandakı Möminə xatun məqbərəsinin kufi xətlə yazılmış kitabəsində onun 1186-1187-ci illərdə bina olunması məlum olur. Bakıda mövcud olan Qız qalasının xarici divarındakı bir kitabədən məlum olur ki, qala divarları XII əsrdə tikilmişdir.

☞ Bakı ərazisindəki Mərdəkan qalasındakı daş kitabəyə

əsaslanaraq qalanın 1232-ci ildə memar Əbdülməcid ibn-Məsud tərəfindən tikilməsi aydın olur. Səbail şəhər xarabalığı abidəsindən tapılmış daş kitabələrdə çoxlu yazılar mövcuddur. Kitabələrin birində bu abidənin memar Zeynəddin ibn Əbu Rəşid Şirvani tərəfindən 1234-cü ildə tikilməsi qeyd olunur. Pirsaatçay xanəqahındakı (Salyan rayonu) daş kitabəyə görə, 1236-cı ildə tikilmişdir. Xacındərbətli türbəsinin (Ağdam rayonu) giriş qapısının üstündəki kitabədə 1314-cü ildə tikildiyi qeyd olunur. Əlincəçay xanəqahındakı kitabədə onun 1496-cı ildə tikilməsi, memarının isə Cəmaləddin olması göstərilir və s.)

3. Xalq yaradıcılığı (folklor) nümunələri. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda epik-lerik janrlı çoxlu qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımız vardır. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında dastanlar geniş yayılmışdır.

Dastanların yarından çoxu əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və tayfalarla əlaqədar hadisələri, əhvalatları, bu və ya digər dərəcədə əks etdirən ən qədim nümunələri insanların mifik varlıqlarla mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan dastanları, əsasən şifahi xalq yaradıcılığının məhsuludur. Bu dastanlar şerlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Dastanlarda baş verən hadisələr, əhvalatlar nəsrə, qəhrəmanların müraciətləri, həyəcan və iztirabları isə nəzmlə başa çatır. Səməd Vurğun haqlı olaraq deyir: «El aşıqları incə Azərbaycan dilində xalqımızın mərdliklərini tərənnüm edən ölməz dastanlar qoşurdular» (11, s.40).

Azərbaycan ərazilərində hələ orta əsrlərdə yaranmış dastanlarda on minlərlə coğrafi adlar: dağlar, yaylalar, dərələr, düzənliklər, çaylar, göllər, meşələr, qalalar və digər obyekt adlarının adı çəkilir. Bu toponimlər bir mənəbə kimi çox qiymətlidir.

Azərbaycan dastanlarının ilk şifahi nümunəsi «Qara

Məlik» dastanıdır. Sonralar bir sıra türkdilli ərazilərdə məskunlaşan xalqlar üçün müştərək olan «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Aşıq Qərib» və s. çoxlu dastanlar meydana gəlmişdir.

Tədqiqatçıların apardığı araşdırmalara görə, Azərbaycan dastanları janr etibarilə üç qrupa bölünür: **1. Qəhrəmanlıq dastanları:** «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» və s. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqımızın yadelli işğalçılara və yerli zülmkarlara qarşı apardıqları mübarizəsi tərənnüm edilir; **2. Məhəbbət dastanları:** «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Valeh və Zərnigar» və s.; **3. Ailə-məişət dastanları:** «Alixan və Pəri», «Aşıq Qərib», «Novruz» və Qəndab» və s. Bundan əlavə, dini təbliğ edən dastanlar da vardır.

Adları çəkilən bu dastanlarda xalqın qəhrəmanlığı, fədakar əməyi, saf məhəbbəti tərənnüm olunur. Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində coğrafi adların mənası və mənşəyinin izahında dastanlarda qeyd alınan adlar əvəzəedilməz mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yuxarıda adları qeyd olunan mənbələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan toponimiyası nəinki Zaqafqaziyada, hətta keçmiş Sovetlər məkanında da ən qədimdir. Tarixən etnik müxtəlifliyi ilə seçilən Azərbaycanın antik, erkən, orta əsrlər tarixinin və digər məsələlərinin tədqiqi, xüsusilə qədim dövrlərdən müasir zəmanəmizə qədərki etnogenezi və yazıyaqədərki dilinin tədqiqi üçün toponimlər yeganə mənbədir. Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASININ TƏDQIQAT TARİXİ

Hər bir elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixini öyrənmək günün vacib məsələlərindən biridir.

Azərbaycanın qədim coğrafi adlarının bəzilərinə aid mülahizə və fikirlərə yunan, Roma, Bizans və ərəb müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik. Belə məlumatlar toponimlərin mənşəyi və ya mənasının tam izahı olmasa da, onların etimoloji baxımdan öyrənilməsi cəhd kimi qiymətləndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, toponimika müstəqil bir elm sahəsi kimi son dövrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Lakin onun əsası çox qədim dövrlərdən qoyulmuşdur. Bunu dünyanın paleotoponimlərinin mənşəyinin öyrənilməsindən görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın qədim toponimləri haqqında məlumat verən antik dövr müəlliflərinin əsərlərində adı çəkilən coğrafi adlar bunu sübut edir.

Coğrafi adlar tək-cə coğrafi obyektlərin ünvanı deyil, həm də qədim dillərin, o dillərdə danışan xalqların canlı şahidləridir. Xetlər, assurlar, urartular, xurritlər, karilər, qədim misirlilər və digər xalqların müəyyən qismi tarix səhnəsindən çıxsalar da həmin xalqların dillərinə aid olan coğrafi adlar bu gün də mövcuddur.

Azərbaycanın coğrafi adlarının bəzilərinə Strabonun əsərlərində rast gəlinir (288, s.474). O, ilk dəfə olaraq Azərbaycan–Atropatena və Albaniya haqqında təsviri məlumat

verir və Qafqaz, Kür, Sakasena və Kaspi paleotoponimlərinin adını çəkir. Strabon Kür hidroniminin əvvəllər Kor adlandığını qeyd edir. Müəllif bu coğrafi adların mənşəyi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Digər bir mənbədə Strabon Şəki oykoniminin yaranması tarixinə və mənşəyinə toxunaraq qeyd edir ki, coğrafi ad «Sak» etnonimi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Saklar saldıqları yaşayış məntəqəsini öz adları ilə əlaqədar olaraq Sakasena adlandırmışlar (288, s.484).

Strabonun məlumatına görə, həmin Uti vilayətində saklar eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Sakasen şəhərini bina etmişlər. Antik coğrafiyaşünas qeyd edir ki, bu şəhər Kür çayının sol sahilində yerləşir. Görünür ki, həmin şəhər indiki Şəki şəhəridir.

Müəllif yazır ki, Qafqaz Albaniyası dövlətinin, Uti vilayətində Ayniani adlı şəhəri olmuşdur. Bu fakt Azərbaycanda etnotoponimlərin yaranma tarixinin çox qədimliyinə işarədir. Şəhərin ərəb mənbələrində Ağdam yaxınlığında mövcud olmuş Yunan şəhəri olması göstərilir. Q.L.Boroşil isə «Ayniyan» şəhərinin indiki Ağdamın qədim adı olmasını zənn edir (197, s.42).

Kiçik Midiya adətən Atropat Midiyası, yaxud Atropatena adlanır. Ölkəyə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri zamanı müstəqillik qazandırmış sərkərdə Atropatenin adının verilməsində müəllif tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir.

Strabonun «Coğrafiya» kitabında Kaspiana vilayəti (Qafqaz Albaniyasının vilayətlərindən biri) Kaspi dənizi və Qafqaz dağı adlarının mənşəyinə dair irəli sürdüyü mülahizələr də diqqətəlayiqdir. Kaspiana vilayəti Kaspi tayfa adını əks etdirir. Kaspi dənizi də Kaspi tayfa adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Əlbəttə, adları çəkilən toponimlərin mənşəyi haqqında irəli sürülən bu mülahizələr çox mühüm əhə-

miyyətə malikdir.

Azərbaycanın bəzi paleotoponim və etnonimlərinin mənşəyinin öyrənilməsinə aid bir sıra faktlara antik dövr müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik.

Strabonla eyni əsrdə yaşamış Roma ensiklopedisti **Pli-ni Sekund** (eramızın 23-79-cu illəri) yazır ki, Albaniyanın paytaxtı Kabalaka (indiki Qəbələ) şəhəridir. Bu ərazidən Albana, Kas və Kambiç çayları axır (225, s.180).

Paleotoponimlərin bir çoxuna yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin (eramızın 85-165-ci illəri) əsərində rast gəlinir. Müəllif Qafqaz Albaniyasının təsvirini vermişdir. O, bu vilayətin tərkibində olan 29 şəhərin adını çəkir: Albana, Qelda, Xavalaka (Kabalaka), Qetara, Şamexeya (Şamaxı), Xotaba, Niqa (Nuxa) və Moseqa və s. Adlarının qeydə alındığı toponimlərin heç birinin mənasına toxunulmur (225, s.1).

IV əsr müəllifi **Yuli Solin** Alban toponiminin etimologiyasını izah etməyə cəhd göstərmişdir. Solinə görə, albanların saçı guya anadangəlmə ağ olduğundan ölkəyə də Ağlar ölkəsi adı verilmişdir. Əlbəttə bu fikir xalq (yalançı) yalançı etimologiyadır. Xalq etimologiyası istənilən coğrafi ad haqqında söylənilə bilər. Lakin bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Tarixi qaynaqların öyrənilməsi göstərir ki, erkən, orta və orta əsr müəlliflərinin, xüsusilə ərəb və fars coğrafiyaşünas və tarixçilərinin, habelə səyyahların əsərlərində minlərlə Azərbaycan toponiminin adı çəkilir və onların mənşəyinə, transkripsiyasına dair bəzi məlumatlara rast gəlirik. Əgər qədim antik müəlliflərin əsərlərində coğrafi adların öyrənilməsi məqsədsiz olmuşsa, sonrakı dövr müəllifləri onlardan fərqli olaraq toponimlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu işə məqsədli yanaşmışlar. Antik müəlliflərdən fərqli olaraq erkən orta və orta əsr müəllifləri öyrəndikləri

hər hansı bir regionun təbii şəraiti, əhalisinin təsərrüfatı, ərazisinin torpağı, bitki örtüyü, və heyvanlar aləmi və digər landşaft komponentləri ilə bərabər həm də ərazinin, o cümlədən Azərbaycanın yaşayış məntəqəsi adları, qala və digər tarixi memarlıq abidələri adları haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər.

Doğrudur, son illərdə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi tarixini XIX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur Azərbaycan səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin (1780-1838) «Bustanis – Səyyaha» (Səyahət bostanı) əsəri ilə başlayırlar. Belə müəlliflərdən R.M.Yuzbaşov (131, s.52-52), Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov (127, s.15-24) və başqalarını göstərmək olar. Əlbəttə yuxarıda adları çəkilən müəlliflərlə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz. Bəs Strabonun, Klavdi Ptolomeyin, Yuli Solinin, habelə erkən və orta əsr müəlliflərinin apardıqları araşdırmalar və adların mənşəyi və mənası izah edilən coğrafi adlar haqqında irəli sürülən mülahizələri kimin adı ilə bağlayaq?

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi tarixini yuxarıda adları çəkilən antik müəlliflərin adı ilə bağlamaq elmi cəhətdən düzgün olar.

VII əsrdə yaşamış Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun Azərbaycan toponimiyasına aid qiymətli məlumatlarına rast gəlirik (220). Bu kitabda Albaniya ərazisində bir çox toponimlərin adı çəkilmiş və həmin adların bəzilərinin mənşəyinə dair xalq etimologiyası əsasında maraqlı məlumatlara təsadüf edirik: Gəncə, Tərtər vadisi, Şamxor (Şəmkir), Daraqoç, Daranaq, Çaylaq vadisi, Tərtər, Tavuş (To-vuz) və s.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi tarixinin öyrənilməsi üçün X əsrdə çap olunmuş ən qiymətli əsər anonim müəllifli «Hüdud əl-Aləm» kitabıdır. Bu əsərdə Azərbaycan

ərazisində mövcud olan minlərlə toponimdən bəhs olunsa da, heç birinin etimologiyasından danışılmır (296). Əsərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Xəzərin qərbində Niyaldağ oroniminin adı qeyd olunur. Niyaldağ oroniminin mənşəyi haqqında məlumat verən V.F.Minorski yazır ki, Niyaldağ İrandilli lahıcların Xəzərin cənub qərbindən (müasir İranın Lahıcan vilayətindən) köçüb gələrək özləri ilə gətirdiyi addır (261, s.39). Hazırda İran İslam Respublikasının Lahıcan ostanında bir dağ Niyaldağ adlanır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, IX əsrdən başlayaraq bir çox ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan makrotoponimləri öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdən bəzilərinə həmin dövrün tarixi hadisələri haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan ərazisinə digər xalqların hücumları, ərəb-xəzər müharibələri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir (57, s.17-18). Bu əsərləri təfəssilatı ilə oxuduqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ərəblər Azərbaycana gələndə burada türkdilli əhali çoxluq təşkil etməklə yanaşı əhalinin də əsasını təşkil edirdi. IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh qeyd edirdi: «Arran (o dövrdə Azərbaycan Arran adlanırdı – N.M.), Cürzan, Əs-susəcan vilayətləri xəzərlərin ölkəsindədir» (230, s.18). **Əl-Məsudi** (X əsr) yazır ki, alanlardan qərbdə cabni, civaldan, bacanak (peçenek), carukluğ adlı dörd türk tayfası yaşayırdı (230, s.60) və s.

Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Azərbaycanın bəzi oronimlərinin mənşəyinə də toxunulur. IX əsr müəllifi **Əl-Məsudi** Arranda (Şimali Azərbaycanda – N.M.) Sanar və Barmak (indiki Beşbarmaq qayası) coğrafi adlarını qeyd edir (126, s.61). Bu oronimlərin qədim türk dillərində senqir (Azərbaycan dilində səngər), burun (dağın burnu, qaya) (217, s.495) və «barmak» – təpə (284, s.1160) terminləri ilə bağlı olması göstərilir» (186, s.76-78).

İbn Xordadbeh Arranda «Şirvan qayası» və «Musa qayası» adlarını çəkir (126, s.18) ki, bu da indiki Beşbarmaq qayasının digər adlarıdır. **Əl İstəhri** ilk dəfə olaraq 930-cü ilə aid baş vermiş hadisələrdə Bakı toponimini qeyd edir (126, s.23). Bu adın qədim türk dillərində böku «təpə» sözündən ibarət olduğu müəyyən olunmuşdur (213, s.85).

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi sayılan XI-XII əsrlərə aid edilən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycanın coğrafi adlarının tədqiqi baxımından çox qiymətlidir (67, s.51-53).

Azərbaycan xalqının mədəni, ictimai-siyasi həyatında xüsusi yer tutan, xalqımızın ulu keçmişindən bəhs edən bu dastanlar uzaq əsrləri özündə əks etdirən ən qiymətli abidələrdəndir. Bir sıra paleotoponimlərin adının çəkilməsi baxımından bu əsər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu epopeyada adı çəkilən toponimlərə Ağca qala, Ağ qala, Qazılıq dağı (Qafqaz dağı), Alınca qalası (Əlincə qalası), Düzürd qalası, Sallaxana qayası, Bayat, Bərdə, Qaradağ, Dərəşam, Mərdin qalası və sair yüzlərlə toponimləri misal göstərmək olar.

Dastanlarda qeyd olunan oronimlərdən biri də Əlincə dağ adıdır. Tarixi faktlara istinad edərək Əlincə dağ adının eramızın ilk əsrlərindən mövcud olmasını qeyd etmək olar. Dağ adının Alancik yazılışına da rast gəlinir. Bizcə, Əlincə dağ adı türk tayfalarından olan Əlciin tayfasının bu ərazidə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

XII əsrin ortalarına aid qayaüstü yazılarda, Dağlıq Qarabağda Koturcat abidəsində Yazı Aran (indi Dağlıq Qarabağdakı Ərən düzü xarabalığının adı) və Aran Daş (Qayalıq yerdə Aran kəndi) toponimlərinin adları qeyd olunmuşdur (47, s.71-72).

Azərbaycanın ensiklopedik şairi Nizami Gəncəlinin «Xosrov və Şirin» poemasında da çoxlu toponimlərə rast

gəlinir. Bu poemada «Əl-hərək» dağının adı çəkilir (184, s.75) (indiki Kəpəz dağı). Sonra **Kırakos Qandzaketsu** (XIV əsr). Hərək dağı və Xunan düzü toponimlərini qeyd edir (221, s.116). Xunan (yerli əhalinin tələffüzündə Xunam) düzü isə hazırda Tovuz rayonu ərazisində, Kür çayının sağ sahilindədir. Düz oradakı indi Torpaqqala adlanan qədim Xunan qalasının (V əsr) adını əks etdirir. Bəzi tədqiqatçılar Xunan qala və Xunan düzü adını qədim türk mənşəli Hun (Xun) etnoniminin adı ilə bağlayırlar (257, s.31).

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı XII-XIII əsrlərdə yaşamış **Yaqut Həməvinin** yazdığı «Mudjam əl-Buldan» (Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı) əsəridir (301, s.21-29).

Ziya Bünyadov bu dəyərli əsərdən danışarkən yazır: «Yaqutun məlumatlarının dəyəri ondan ibarətdir ki, bu məlumatlar fəth olunan müsəlman torpaqlarının simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən monqol istilasının ərəfəsində ölkələrin və yaşayış məntəqələrinin vəziyyətindən bəhs edir. Yaqut məhz özünü olduğu yerlər haqqında ətraflı məlumat verir. Yaqut Azərbaycanda ilk dəfə 1213 və 1220-ci illərdə olmuş, Təbriz, Marağa, Urmiyə, Uçan, Əhər, Mərənd, Varavi, Xoy, Sərab, Ərdəbil, Uşnu və Miyanəni gəzmişdir» (301, s.5). Bu əsərdə coğrafi adlar ərəb əlifba sırası ilə verilmiş, hər bir toponimin yaranma tarixi, etimologiyası göstərilmişdir. Yaqut Həməvi vətənimizin adı barədə yazır: «Azərbaycanın sərhədi şərqdən Bərdə şəhərindən başlayaraq qərbdə Ərzincana qədər uzanır. Şimal hissəsi isə Deyləm, Gilan və Tarom vilayətlərinə qədər ərazilərlə sərhədlənir. Bu ölkə geniş əraziləri tutur. Məşhur şəhərlərindən olan Təbriz ən böyük şəhər olmaqla Azərbaycanın paytaxtıdır». Azərbaycan haqqında İbn-əl-Mükəffa (məşhur ərəb nasiri və tər-

cüməçisi – N.M.) deyir ki, Azərbaycan öz adını Azərbaz İbn İran ibn əl-Əsvad İbn Sam ibn Hunun adından götürmüşdür. Başqalarının dediklərinə görə, bu ad Azərbaz ibn Bayvarasfin adı ilə bağlıdır. Digərləri söyləyir ki, Azər pəhləvi dilində «od», bayqan isə «qoruqçu» və ya «od qoruyucusu» deməkdir. Beləliklə də bu toponim «od məbədi» yaxud «od keşikçisi» anlayışını bildirir (301, s.9).

Arran. Geniş bir vilayətdir, çoxlu şəhərləri var, Gənzə – xalq onu Gəncə adlandırır, Bərdə, Şəmkür (Şəmkir) və Beyləqan onların sırasındadır (301, s.10). Siyahkuh – Xəzər dənizindəki adalardan biridir. Mənası – Qara dağ deməkdir. Ada çox böyük ərazini tutur, çeşmələr, cəngəlliklər, bağlar olsa da, lakin əhali tərəfindən məskunlaşmamışdır. Adada çoxlu vəhşi heyvanlar vardır (301, s.17). Kazadj – Qəzəc qalası. Azərbaycanda qala və dairənin adıdır. Babək əl-Xürrəminin mövqelərindən biridir. Bu adın tərcüməsi «sığı-nacaq» deməkdir (301, s.30).

Yuxarıda adları çəkilən və mənşəyi izah edilən toponimlərdən əlavə aşağıdakı toponimlərin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, sərhədləri, əhalisinin məşğuliyyəti, təsərrüfatı və s. haqqında məlumat verilən coğrafi adlar haqqında məlumat verilmişdir: Ərdəbil şəhəri, Bəcrəvan kəndi, Bakı şəhəri, Xəzər dənizi, Bəzz qalası, Bərdə şəhəri, Beyləqan şəhəri, Tərtər çayı, Gəncə şəhəri, Ar-Rass (Araz) çayı, Şabran şəhəri, Şatart qalası, Şirvan şəhəri, Şamaxı şəhəri, Şamkur (Şəmkir), Kabala (Qəbələ), Muğan düzü, Naxçıvan (Naxçıvan) şəhəri və s.

Yaqut əl-Həməvinin bu əsəri Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tanınmış ədəbiyyatşünas İ.Y.Kraçkovski bu barədə belə yazır: «Yaqut əl-Həməvinin bu çoxcildlik əsərini ərəb ədəbiyyatında altı əsrdə toplanmış məlumatların xəzinəsidir»

(223, s.330-331).

XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi məşhur «Nüzhət əl-qulub» (Coğrafi lüğət – əlifba sırası ilə) əsərində Azərbaycanın bir çox kənd, şəhər, qala, dağ, çay, göl, dairə, əyalət və başqa ərazilərinin adlarını çəkərək onların coğrafi mövqeyi, salınması tarixi və digər məlumatları verməklə yanaşı, bəzi adların mənşəyi və mənasını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Məsələn, Naxçıvan şəhərdir, dördüncü iqlimə aiddir. Şəhər Bəhram Cübin tərəfindən yaradılmışdır. Bura çox gözəl yerdir. Elə buna görə də bu şəhərə Dünyanın gözəlliyi, naxışı, Nəqşi cahan deyirlər (295, s.36-65).

Onun izahını verdiyi coğrafi adlardan biri də Biləsuvar kənd adıdır (indiki Biləsuvar şəhəri). Biləsuvar yaşayış məntəqəsi suvar / savar adlı qədim türk tayfa birləşməsinin adını əks etdirir. Biləsuvar bu veyhid əmirilərindən biri olan Pələ Suvar tərəfindən salınmışdır. Mənası Əzəmətli atlı deməkdir (295, s.53). Əsərdə Marağa, Ərdəbil, Ordubad şəhərlərinin, Muğan düzü, Bəcrəvan şəhər, Həməşərə şəhər, Mahmudabad şəhər, Beyləqan, Bərdə, Şirvan, Qəbələ dağı, Kür çayı, Araz çayı, Xəzər dənizi və sair toponimlərin adı çəkilir.

Zəkəriyyə əl-Qəzvini (XIII əsr) Azərbaycan ərazisində iki dağ adını qeyd edir. Şirvan əyalətində «Baykar» və Qarabağda «Murovdağ» (169, s.55). Araşdırmalar göstərir ki, müəllifin Baykar kimi yazdığı adı Şamaxı rayonundakı Buğur (Qələybuğur, yaxud Qaley Buğurd) dağının adıdır. Bu dağın və onun ad ilə adlanmış qədim qalanın adı ilə türk dillərində «bukur» – qozbel (bir hurgüclü «bığır» dəvə növünün adında olduğu kimi) sözündəndir. Murov isə farsca mirab «su bölən» (su ayrıcı mənasında) kimi izah oluna bilər. Həqiqətən də Gəncəçay, Kürəkçay və Gorançay mənbələrini bu dağdan götürür. Zəkəriyyə əl-Qəzvini qeyd edir ki, Gəncənin yaxınlığında Xəzək adlı qala var və Gəncənin içərisin-

dən Daruran çayı (indiki Gəncəçay) axır. Mudan türkmənlərin məskunlaşdığı ərazidir və s.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycan məmləkəti monqolların işğalına məruz qaldı. Monqolların yürüşlərində şəxsən iştirak edən monqol tarixçisi Rəşidəddinin araşdırmalarından məlum olur ki (286, s.77-78), həmin dövrdə Azərbaycan ərazisinə çoxlu tayfa adları: sukait, kinqit, cüryat, tanqit, çirkin, karkın, kanqlı, karkın, cəlair, oryat, xartakan, kurqan, tatar, onqut, dolan köçürülmüşdür. Qeyd olunan bu tayfaların adlarını əks etdirən yaşayış məntəqələri yaranmışdır: Sumqayıt şəhəri, Künqüt kəndi, Corat qəsəbəsi, Tanqit kəndi, Quzey Çirkin kəndi, Kariqlı kəndi, Tanqlı kəndi, Tapxun kəndi, Cəlair kəndi, Böyük Oryat kəndi, Xarxatan kəndi, Kurkun kəndi, Tatar kəndi, Ünkütlü kəndi, Dolanlar kəndi, Köhünlü kəndi.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi üçün ən əhəmiyyətli əsərlərdən biri də XV əsrdə yaşamış məşhur coğrafiyaşünas alim **Abd ər-Rəşid əl Bakuvinin** əsəridir (142, s.201). Bu kitab respublika coğrafi obyekt adlarının tədqiqi üçün ən qiymətli əsərdir. Kitabın dörd və beşinci bölmələrində (iqlimləri) Azərbaycan ərazisindəki bir çox yaşayış məntəqələri, dağ, çay adları haqqında coğrafi təsvirlər, həmin şəhərin hansı dərəcə enlik və uzunluqda yerləşməsi, ərazinin səth quruluşu, təbiət aləmi, iqlimi, faydalı qazıntıları, əhalisinin milli və etnik tərkibi, peşəsi və başqa faktlara dair qısa və konkret məlumatlar verilir. Belə toponimlərə Azərbaycan, Bakuya (Bakı), Bərdə, Baylakan (Beyləqan), Cənzə (Gəncə), Şirvan, Şaburan (Şabran), Mukan (Muğan), Nakgəruvan (Naxçıvan) və s. misal göstərmək olar (142, s.33-83). Azərbaycan əhalisi sıx olan böyük bir ölkədir, Kuhistan Aran və Ermənistan arasında yerləşir. Çoxlu şəhərləri, kəndləri, dağ-

ları və çayları vardır. Ərdəbil yaxınlığındakı Savalan dağı dünyanın ən böyük dağlarından biridir. Bu məmləkətin zəngin faydalı qazıntıları: mis, dəmir filizi, duzlar, qiymətli daş-qaş, müxtəlif mineralları vardır (142, s.61-62).

Bu əsərdə Bakı haqqında aşağıdakı məlumatlarla rastlaşırıq: «Şəhər Xəzər dənizi sahilində salınmışdır. Onun qala divarlarını dənizin suları yuyur. Bakı şəhərinin xüsusiyyəti odur ki, burada gecə və gündüz güclü külək əsir. Şəhərin bir fərsəxliyində (bir fərsəx – 6-8 kilometr məsafəyə bərabərdir – N.M.) yer var ki, orada sönməyən od çıxır (görünür ki, müəllif indiki Suraxanı rayonundakı Atəşgah məqbərəsini nəzərdə tutur – N.M.). Bu şəhər mənim atam imam, alim Saleh ibn Nurinin vətənidir, hansı ki 77 il ömür sürmüşdür (142, s.91). Gənzə (Gəncə) – Aranın şəhərlərindəndir. Şəhərdən 1 mənzil aralı Hərək dağı (Kəpəz dağı) yerləşir. Buradan görkəmli şəxslərdən sair və müdrik insan Abu Mühəmməd an-Nizami (Nizami Gəncəvi) çıxmışdır».

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan şairlərinin əsərlərində, dastanlarda və digər mənbələrdə ərazimizdəki çoxlu yer adlarına rast gəlirik. Bu baxımdan Azərbaycan şairi **Bədr Şirvaninin** əsərlərində Zərdab, Salyan, Bərguşad, Talıstan, Türyançay, Köndələnçay və digər paleotoponimlərin adı çəkilir (121, s.27). Doğrudur, adları çəkilən coğrafi adların etimologiyasına toxunulmasa da, həmin toponimlərin yerləşdiyi ərazinin fiziki-coğrafi təsviri, əhalisi, iqlimi, təsərrüfat sahələri və digər xüsusiyyətlərinə dair maraqlı məlumatlar verilir.

XVIII-XIX əsrin məşhur Azərbaycan səyyahı **Hacı Zeynalabdin Şirvaninin** (1780-1838) əsərləri də respublikamızın yer adlarınınin tədqiqində xüsusi yer tutur. H.Z.Şirvani təkcə səyyah və coğrafiyaşünas olmamış, o həm də filosof, tarixçi, etnoqraf və ədib olmuşdur. O, ömrünün qırx ilini

Avropa, Asiya və Afrikanın bu və ya digər ölkələrində səhayətdə olmuş, olduğu ərazilərdə gördüyü xalqlar haqqında zəngin material toplamışdır. Həmin materiallar əsasında «Bustanus səyyah» (səyahət bostanı), «Riyaruz səyyahə» (Səyahət baxçaları), «Kəşkül maarif» (Mərifətlərin kəşfi) və başqa əsərlərini yazmışdır. Doğrudur, H.Z.Şirvani heç də qarşısına bilavasitə ayrı-ayrı toponimləri izah etməyi məqsəd qoymamış, lakin məqsədindən asılı olaraq yeri gəldikcə bəzi toponimlərin mənşəyi də onu maraqlandırmışdır. Onun «Bustanus səyyahə» kitabında ölkəmizin çoxlu şəhər, kənd və digər tarixi ərazilərinin adlarından bəhs olunur: Azərbaycan, Bakı, Şirvan, Şəki, Bərdə, Beyləqan, Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Salyan, Muğan, Aran və s.

H.Z.Şirvani Azərbaycan haqqında aşağıdakı məlumatları verir: «Azərbaycan Şimal tərəfdən Muğan və Şirvan vilayətləri və Elbrus dağları ilə, Cənubdan İraqi-Əcəm və Kürdüstan, Şərqdən Gilan, Talış, Deyləm şəhərləri, Qərbdən isə Ermənistan və Gürcüstan torpağı ilə sərhədlənir... Keçmiş zamanda o yerə Azərbaycan deyirdilər. Azər sözü fars dilində – od (atəş), beykan - məkan (yer) deməkdir, yəni atəşgah, atəşgədə (odun olduğu yer). Çünki orada indiyə qədər bir neçə atəşgədə olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan adlanmışdır. Lakin sonralar ərəblər onu ərəbləşdirərək Azərbaycan demişlər» (65, s.65).

Bakı şəhəri barədə yazır: «Badkubə məşhur limandır. Şamaxının üç mənzilliyindədir... Bakıya iqliminə görə Badkubə deyilir, ona görə ki, çox vaxt o torpaqdan (Bakı ərazisindən – N.M.) külək əskik olmur. Bəzən elə külək əsir ki, oranın heyvanat və binalarına böyük zərər dəyir... (65, s.53-54). H.Z.Şirvani qeyd edir ki, Aran türk dilində isti yer deməkdir, çünki o, ölkə ətrafına nisbətən isti olduğundan türklər (azərbaycanlılar – N.M.) oranı Aran adlandırmışlar (65, s.63).

O, Muğan toponiminin mənşəyini belə izah edir: Muğan məşhur vilayətdir. Qədim şəhərləri və böyük nahiyələri vardır. Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə bu fikirdədir ki, Gəncə, Qarabağ, Bərdə, Muğana aiddir (65, s.42).

H.Z.Şirvaninin əsərlərində dünyanın bir çox bölgələri Azərbaycan, İran, Əfqanıstan, Hindistan, Pakistan, Banqla-deş, Hind okeanı, Şri-Lanka, Şərqi Türküstan, Turan, Ərəb ölkələri, Afrikanın şimalı, Türkiyə, Balkan yarımadasına və Aralıq dənizinə səyahətləri zamanı zəngin toponimik materiallar toplanmışdır. Onun məlumatları bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Çünki biz H.Z.Şirvaninin əsərlərindəki məlumatlar əsasında coğrafi adlar haqqındakı izahatlarla XVIII əsrdə dünyanın bir çox regionunda yayılmış fikirləri öyrənə bilirik.

Azərbaycanın bir çox yer-yurd adlarının öyrənilməsində alimi, şair və maarifçi **Abbasqulu Ağa Bakıxanovun** (1794-1848) böyük xidmətləri vardır. Onun çap etdirdiyi «Gülüstani-İrəm» əsərində (16, s.21) çoxlu yer-yurd adlarının mənşəyi izah olunur. H.Z.Şirvanidən fərqli olaraq A.A.Bakıxanov toponimlərin mənşəyinin izahında tarixi mənbələrə, dil faktlarına daha elmi əsaslanır və etimologiyasını düzgün verir. Elə bu səbəbdən də A.A.Bakıxanovun araşdırmalarının əksəriyyəti öz elmi əhəmiyyətini indi də itirməmişdir. O, hətta tarixi əsər yazarkən coğrafi adlardan bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Buna görə də bu əsərdə çoxlu toponimlərin məna və mənşəyini tarixi qaynaqlar əsasında izah etmişdir.

A.A.Bakıxanovun bu xidmətləri barədə akademik Heydər Hüseynov 1958-ci ildə yazır: «Bakıxanov Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin qədim adlarının mənşəyini öyrənməyə çox diqqət sərf etmişdir».

A.A.Bakıxanovun kitabının məziyyətlərindən biri odur ki, antik müəlliflərdən olan Böyük Plininin, Klavdi Ptolomeyin əsərlərində xatırlanan qədim Alban və Aran ərazisindəki paleotoponimləri XIX əsrdə mövcud toponimlərlə lokalizə etmişdir.

O, özünün məşhur tarixi əsəri olan «Gülüstani-İrəm»də Babək – xürrəmilər hərəkatından danışarkən Azərbaycan paleotoponiminə toxunaraq onun Azər-Babəkən sözü ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edir (16, s.61).

Əlbəttə, bu fikirlə heç vaxt razılaşmaq olmaz. Çünki Azərbaycan ölkə adı kimi bir çox tarixi mənbələrdə Xürrəmilər hərəkatına qədər mövcud idi (Xürrəmilər hərəkatı isə ərəb işğalına qarşı IX əsrin I yarısında baş vermişdir).

Ptolomeyin xəritəsində qeyd olunan «Alban çayı»nı o, müasir Samur çayı ilə eyniləşdirir. Böyük Plini və Ptolomeyin əsərlərində göstərilən Kabalaka (Qəbələ şəhər xarabalıqları) indi də həmin ad altında (Qəbələ) mövcuddur.

Ptolomeyin qeyd etdiyi Kamaxı və ya Ksemaxı Şamaxı olmalıdır. Quba qəzasında Alnan adlı kənd vardır. Yəqin o, Alban adından qalmışdır. Nuxa şəhərini öz coğrafi mövqeyinə görə qədim zamanlarda Şirvan şəhərlərindən sayılan Nixiya və ya Naqiya saymaq mümkündür; Qafqaz və ya Qafqas, bəlkə də Kaspi xalq adı ilə Qaf dağı adının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır (16, s.21-25).

Qədim dövrlərdə qaspi adlı tayfa dəniz kənarında və Kürün sağ sahilində sakin idi. Rumlular arasında bu dəniz həmin tayfanın adı ilə adlanmışdır. Sahilində olan bu vilayətlərə nisbətən, bu dəniz müsəlmanlar arasında da Bəhr Xəzər, Bəhri Cürcan, Bəhri Gilan və Bəhri Şirvan adı ilə tanınır (16, s.21-22).

Bakı ölkəsində Zıx, Dağıstanda isə Miyatlu kəndlərinin əhalisi Zıx və Miyat tayfalarının adlarını əks etdirir.

Bakıdakı Məşqətə (Maştağa – N.M.) «s» hərfi «ş» hərfinə tətbiq edilmişdir. Kəndin əhalisi də həmin tayfadan (Massaget tayfasından – N.M.) olmalıdır (16, s.28). O, Şamxor (indiki Şəmkir – N.M.) şəhərinin adını şəxs adı ilə bağlayır. Şəmkir ibn Ziyad (X əsr) Gəncə yaxınlığında Şəmkir şəhərini öz adına bina etdirmişdir (16, s.64).

Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqində böyük mütəfəkkir və yazıçı **M.F.Axundovun** (1812-1878) da özünəməxsus yeri vardır. O, Cənubi Qafqaz regionunun coğrafi adlarının transkripsiya məsələlərinin üzərində çalışanlardan biri olmuşdur. Bu barədə Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin 1862-ci ilə aid materiallarında qeyd olunur: «Polkovnik Semyonov şöbənin keçmiş üzvləri Axverdiyev və Axundovun iştirakı ilə tərtib etdiyi kəndlər və digər adların tədqiqi kataloqunun təsdiqi üçün şöbəyə təqdim etdi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, M.F.Axundovun toponimlər üzrə araşdırdığı işlərin materialları bu günəçən əldə olunmamışdır (131, s.53-54).

M.F.Axundov 1851-ci ildə Coğrafiya Cəmiyyətinin, 1864-cü ildə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının üzvü seçilmişdir.

İrəvan quberniyasının Y.Haqverdiyev, O.Semyonov və M.F.Axundov tərəfindən toplanmış və İ.L.Kaytmazov tərəfindən redaktə olunmuş yer adlarının İrəvan qəzasına aid hissəsi sonralar N.N.Çernoyarski tərəfindən çap edilmişdir. Quberniyanın digər qəzalarına aid yer adlarının siyahısının taleyi isə hələlik məlum deyildir (127, s.21-22).

İrəvan qəzası toponimərinin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində olması aşkar edildi: Aqbaş, Ağçaqışlaq, Ələkli, Cəfərabad, Qaraqoyunlu, Əfsar və s. (286, s.72-76).

1900-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq toponimlərin tədqiqinə maraq xeyli artır. Buna səbəb, bizə elə gəlir ki, XIX

əsrin 60-80-cı illərindən Sankt-Peterburqda A.P.Semyonovun redaktəsi altında çap olunmuş 5 cildlik «Rus İmperiyasının coğrafi-statistik lüğəti» və Y.Eqlinin Almaniyanın Leypsiq şəhərində 1891-ci ildə nəşr etdirdiyi «Coğrafi adlar» kitabı olmuşdur. Sonuncu əsərdə dünyanın 42117 coğrafi adı öz əksini tapmışdır. Hər iki əsərdə cüzi də olsa Azərbaycanın bəzi toponimlərinin adı çəkilir.

1904-cü ildə Strasburq şəhərində alman dilçi alimi **Henri Hübşmanın** «Ermənistanın qədim coğrafi adlar»ı və 1909-cu ildə isə Tiflis şəhərində rus tədqiqatçısı **K.F.Qanın** «Qafqaz coğrafi adların şərhli təcrübəsi adlı əsərləri nəşr olunur. Hər iki əsərdə Azərbaycanın yer adlarına və ərazimizdəki yerli xalq coğrafi terminlərə xüsusi yer verilmişdir. Bu əsərlərlə yanaşı çap olunan əsərlərə məşhur alman tarixçisi və filoloqu **İohans Markvartın** 1901-ci ildə Berlində nəşr edilmiş **Moisey Xorenlinin** «Coğrafiya»sında «Aran şəhər» əsərini də əlavə etmək mümkündür. Bu əsərlərdə Beyləqan, Xalxal, Xunan, Ağhun, Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Şirvan, Muğan, Aran və digər paleoykonimlər barəsindəki fikir və mülahizələri maraqlıdır. Əslində H.Hübşman da əsasən adını çəkdiyimiz Ermənistan coğrafiyasındakı yer adlarının mənşəyini açmağa və onların dəqiq yerini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir (110, s.52-53).

Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş ilk toponimik əsər K.F.Qanın nəşr etdirdiyi «Qafqaz coğrafi adlarının şərhli təcrübəsi» kitabıdır. 164 səhifədən ibarət olan bu əsərdə müəllif Qafqazın toponimiyasına dair qiymətli materiallar verməklə yanaşı, həm də bu əsərin çap edilməsinə çox böyük ehtiyacın olmasını qeyd edir. Kitabda Qafqazın toponimiyasında iştirak edən və coğrafi adların formalaşmasında xüsusi rol oynayan müxtəlif dillərdə olan külli miqdarda xalq coğrafiya terminlərinin

dən bəhs olunur. Əsərdə verilən 1991 toponimin xeyli hissəsi Azərbaycan toponimləridir. Məsələn, təkcə «A» hərfi bölməsində Ağdam, Ağdaş, Afşar, Ağcaqala, Albaniya, Altıboyun, Altıburun, Araz, Arıqlı və başqa coğrafi adlar barəsində izahatlara rast gəlinir. Həmin izahatlardan bir neçəsinə dair: **Afşar** – eyni adlı tatar (yəni Azərbaycan – N.M.) qəbiləsinə məxsus kənd; **Ağdaş** – ağ «beliy», daş «kamen» sözlərindən ibarət olub tatar (Azərbaycan) dilindədir; **Bail** – Xəzər dənizinə soxulmuş burun – çıxıntıdır və s. məlumatları verməsi maraqlıdır.

Bütün bu maraqlı izahatlarla yanaşı, kitabda bəzi qüsururlara da rast gəlinir. Həmin nöqsanlar müəllifin coğrafi adın mənşəyini həmin xalqın dilində yox, digər dillərdə axtarması, xalq coğrafiya terminlərinin həmin xalqın dilində verilməməsi və s. ibarətdir. Məsələn, Kür çay adı fars və erməni dillərinə aid olunur (hansı ki, bu toponim Qafqaz dillərində su anlayışını bildirir). Amma Qanıq çayı kimi «Kür» toponimi də Azərbaycan dilinə məxsus coğrafi addır. Nuxa oykoniminin etimologiyasını izah edərkən qeyd edir ki, o avar sözü olub, «yol» mənasındadır. Vartaşen (indiki Oğuz) isə guya erməni dilində olub, vard «gül» və şen «şenlik» sözlərindən yaranmışdır. Lakin erməni dilçisi akademik Acaryan yazır ki, şen – Azərbaycan mənşəli söz olub şenlənmək sözündəndir. Həmçinin Xətəinin, Füzulinin və digər klassiklərin əsərlərində «gül» sözünün sinonimi kimi geniş işlənən «vərd» ərəb (əslində isə Hind – İran) dilinə məxsus sözdür.

İndiki Qəbələ rayonu ərazisindən axan Dəmiraparan çayı haqqında yazır: Dəmiroturan çayı (K.F.Qan bu çay adını belə transkripsiya ilə qeyd edir) – mənəbdə bu çayın suyu qırmızı rəngdə olur, çox güman ki, dəmir filizi yatağı üzərindən keçdiyindən ona Dəmiroturan çayı deyirlər. Onu da qeyd edək ki, K.Qanın əsərində bəzi toponimlərin yanlış

izah edilməsinə səbəb Qafqazdakı üç müxtəlif dil ailəsinə məxsus 40-dan artıq dil materialları əsasında coğrafi adları daha dəqiq izah etməsi onun imkanından xaric idi.

Onu da qeyd etməliyə ki, Qafqaz çoxmillətli bir ərazi olduğundan buranın toponimlərinin izahını vermək də bir o qədər çətinidir. Elə buna görə də K.F.Qan əsərin girişində yazır: «Əgər mənim bu ilk təcrübəm bizim gözəl Qafqazı se-vən və bu sevgini onun təbiətini və tarixini tədqiq etməkdə göstərən hər kəsdə maraq oyadıbsa və bununla da toxunu-lan məsələni daha əsaslı, hərtərəfli və geniş tədqiqinə təkan veribsə, özümü xoşbəxt sayardım» (181, s.6).

Yuxarıda qeyd olunan nöqsanların və çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, qeyd edə bilərik ki, K.F.Qanın əsərində bəzi coğrafi adların yaranma tarixləri və etimologiyası zəif işıqlandırılmışdırsa da, bu məlumatların tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1920-ci ildə Almaniyanın Leysiq şəhərində çap olunan «İslam Ensiklopediyası»nda Azərbaycanın bəzi toponimlə-rinin yaranması tarixi və mənşəyinə dair maraqlı məlumat-ları (əlbəttə, bu məlumatlar əsasən xalq etimologiyasına əsaslanır) verilməsidir: Aran, Şəki, Qazax, Quba və s.

Rusiyanın Azərbaycanı 1920-ci ildə zəbt etməsinə bax-mayaraq yer adlarının tədqiqinə mane ola bilmədi. 1921-ci ildə görkəmli tədqiqatçı Məhəmməd Həsən Vəlili «Bahar-lı»nın (1892-1937) «Azərbaycan» əsəri çapdan çıxdı (174). Kitabda respublikamızın Dağıstanın Dərbənd zonası da da-xil olmaqla fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi məsələlərinə dair məlumatlar verilməklə yanaşı, onun toponimik xüsu-siyyətləri, əhalinin etnoqrafik və etnogenez məsələləri pro-blemlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu məsələlər barədə ət-raflı izahatlar verilmişdir. O, qeydə aldığı coğrafi adların, xüsusilə etnotoponimlərin tərkibində iştirak edən xalq, etnik

qrup, qəbilə və tayfaların şərhini vermiş və onların əksəriyyətinin türk mənşəli etnoslardan ibarət olduğunu sübut etmişdir. M.H.Vəlili çap etdirdiyi bu əsərdə Quba-Dərbənd, Şəki-Zaqatala, Muğan, Lənkəran, Abşeron zonalarının etnotoponimlərini tədqiq etmiş, elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllif «Azərbaycan» əsərində çoxlu etnotoponimlərin mənşəyindən: Azərbaycan, Kür, Araz, Bərdə, Muğan, Qarabağ, Ləkit və s. bəhs edir. M.H.Vəliyevin əsərindən aydın olur ki, Azərbaycan toponimikası düzgün istiqamətdə inkişaf etməkdədir və xalqın təşəkkülü və etnogenez problemlərinin həllində etnonimlər ən etibarlı mənbədir.

Müəllifin ikinci əsəri (175) bu baxımdan daha qiymətlidir. Demografik problemlərə həsr olunan bu əsər Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Kitabda birinci dəfə olaraq Azərbaycanın antik dövr etnik tərkibi, ərazimizdə mövcud olmuş ayrı-ayrı etnosların təşəkkül tarixi, xalqımızın formalaşması və təşəkkülündə iştirak etmiş türkdilli etnos, terminlər barədə ətraflı məlumatlarla rastlaşırıq. Əsərin müsbət cəhətlərindən biri də Azərbaycan tayfa, nəsil və tirələrinin adlarını çəkməklə, hazırda onların formalaşması əsasında müasir toponim yaradıcılığının mənzərəsinin təsvir edilməsidir. Həmin xalq, tayfa, etnik qrup və nəsil adları aşağıdakılardır: xəzər, bolqar, xalac, kəngər, hun, saber (savır, türkmən, cəlair, cağatay, bəydilli, təklə, qaramanlı, əhmədli, şamlı, şahsevən, bayat, bucaq, əfşar, baharlı, padar, xəlilli, bucaq, lək) və s. Adları qeyd olunan etnik qruplar və nəsil adlarını Azərbaycan ərazilərində əks etdirən minlərlə yaşayış məntəqələri mövcuddur.

M.H.Vəlilinin Azərbaycan ölkə adının mənşəyi haqqında verdiyi məlumatlar istər coğrafiyaçı, istərsə də dilçi və tarixçilər üçün daha maraqlıdır. Bu ölkə adının qədim dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər aşağıdakı yazılışları olmuş-

dur: – Qədim fars dilində Adər – badakan, Adər-abadkan, Adər – padəkan, Adər – baycan, Azər – baykan, Azər – badjan, Azərbaycan – pəhləvi dilində: Aton – padəgan; qədim yunan dilində: Atro – paten; gürcü dilində – Adar – badağan; erməni dilində Ater – patekan, Atra-patakan. Bütün bu yazılışları nəzərdən keçirərək belə qərara gəlirik ki, coğrafi adın kokünü – əsas komponentini aşağıdakı sözlər təşkil edir: adər, adar, azər, aton, ater, atra. Adları çəkilən bu topokomponentlərin mənası «od» deməkdir. Azərbaycan coğrafi adının ikinci topokomponentinə gəldikdə isə (badakan, badkan, abadkan, padəkan, baykan, patakan, paykan və s.) əski fars dilindəki abadkan və ya bədkan formasında olub «abadlıq» deməkdir. Nəticədə isə, bu ölkə adı – Azərbaycan «od ilə abad olmuş yurd, ölkə» mənasındadır.

Ərazilərimizdə faydalı qazıntıların (yanar qazın hələ qədim dövrlərdən olması) zənginliyi, Xəzər dənizinin qərb sahililə Urmiya gölünün qərb sahilləri, Dərbəndlə İran Azərbaycanı arasında olan ölkəmiz hələ çox qədim zamanlardan və indi də, daimi yeraltı qazların məkanı olmuşdur. Bu faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan adını odlardan almışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi atəşpərəst məbədi adı ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edirlər (güya bu məbəd Azərbadgan olub Təbriz şəhərində idi). Bir qrup müəlliflər Azərbaycan ölkə adını – «Azərbadkan» - od tanrısının məbədi kimi izah edirlər. Bu toponimin Makedoniyalı İsgəndərin dövründə yaşamış sərkərdə Atropatın adı ilə əlaqədar yaranmasını qeyd edənlər də vardır və s.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasında toponimika bir elm sahəsi kimi inkişaf etməyə başladı. Ümumiyyətlə, 1950-ci illərdən sonra keçmiş SSRİ-də sisteməlik toponimik tədqiqatların başlanğıcı dövrüdür. Sovetlər İttifaqının ayrı-ayrı şəhərlərində Moskvada, Le-

ninqradda (indiki Sankt-Peterburq), Kiyevdə, Almaatada, Orconikidzedə (indiki Vladiqafqazda), Tbilisidə və s. hər il dəfələrlə toponimik elmi konfranslar çağırılır, toponimikaya dair qlobal problemlər həll olunurdu. Görkəmli rus toponimisti, **E.M.Murzayev** bu vəziyyəti xarakterizə edərək yazırdı: «Böyük Vətən müharibəsindən sonra SSRİ-də coğrafi adların sistem şəklində tədqiqi başlanır. Ölkəmizdə toponimik tədqiqatların, necə deyərlər, sıçrayış dövrü 1950-60-cı illərə təsadüf edir. Bunun nəticəsində də toponimika elm və tədris sahəsində özünə məxsus yer tutdu» (269, s.405).

Bu dövrdən başlayaraq coğrafi adların tədqiqi üç istiqamətdə (coğrafiya dilçilik və tarix) aparılır. Çünki toponimika üç sahənin sintezindən yaranan yeni bir elm sahəsidir. Hər bir adın coğrafi baxımdan ünvan xarakteri daşması, hansı dövrdə yaranmasında tarixi qaynaqlara müraciət olunması və ən nəhayət, toponimin hansı dildə, mənasının izahı, nəticədə də etimologiyasının verilməsi toponimika elminin tədqiqatının yekunudur.

Azərbaycan toponimikasının transkripsiya – düzgün yazılışı məsələsi bu elmin ən vacib və qlobal problemlərindən biridir. Bu cəhətdən II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə **H.M.Mamayevin** (1897-1963) apardığı araşdırmalar diqqətəlayiqdir. Onun əsərlərinin qiyməti ondadır ki, həmin əsərlərdə ən az toxunulan və lazım bilinən Azərbaycan toponimlərinin düzgün yazışınının vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyulması və onun əsas prinsiplərinin həll olunmasıdır. H.M.Mamayevin bu sahədə 1947-49-cu illərdə qələmə aldığı əsərləri çox qiymətlidir (228, s.349-355). Müəllifin üçüncü əsəri isə 1950-ci ildə çapdan çıxan «Azərbaycan SSR rayonları, şəhərləri, şəhər tipli yaşayış məntəqələri, kənd sovetləri və başqa yaşayış məntəqələrinin adlarının düzgün yazılışı» kitabıdır (230, s.321-322).

H.M.Mamayev bu əsərlərində (229) həyəcan təbili çalaraq bildirir ki, coğrafi obyekt adlarının təhrifə məruz qalmasının və hazırda səhv variantda işlədilməsinin əsas səbəblərindən biri ayrı-ayrı xalqların milli dillərində transkripsiyasının olmamasıdır. Transkripsiyanın düzgün olmasına o zaman inanmaq mümkündür ki, toponimin mənsub olduğu dildə mənası aydın olsun. O, transkripsiya işi üzərində 10 ilə qədər çalışmış, nəticədə Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilində düzgün yazılışının bir sıra prinsipial qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişdir. Məsələn, hidronimlərdə «çay» termininin rus dilindəki xəritə və atlaslar da saxlanılmasının vacibliyi, habelə «kənd» komponentinin toponimlərdə mütləq əks etdirilməsi məsələlərinin irəli sürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bir daha milli coğrafi adlarımızın digər xalqların dillərindəki ədəbiyyatlarda saxlanılmasının ən vacib problemlərindən biridir. Adları çəkilən əsərlərdə çoxlu tat, talış və digər xalqların dillərindəki xalq coğrafiya terminlərinin mənacə izahının verilməsi də ən dəyərli cəhətdir. O, bir yerin, ərazinin və ya şəhərin iki ünvanı olmasını haqlı olaraq düzgün hesab etmir. Dənizkənarı qəsəbə – поселок Приморск, Qırmızı Qəsəbə – Красная Слобода, Qum adası – остров Песчаный və s. Rus transkripsiyası ilə verilən adların sonuna bəzən «ы» artırılmasını qeyri-qanuni olmasını bildirir: Mərdəkan – Мардаканы, Ucar – Уджары, Şüvalan – Шивеляны və s.

Əsərlərdə bəzi coğrafi adlar və terminlərin tərcümə olunması onun nöqsan cəhətidir. Məsələn, Alagöz dağı – rus dilində «голубоглазый», - Selab, «селевая вода» kimi tərcümə edilməsi səhvdir.

Kiçik nöqsanların olmasına baxmayaraq, coğrafi adların transkripsiya məsələlərinin həllində H.M.Mamayevin bu əsərləri Azərbaycanın transkripsiya və unifikasiya məsələlə-

rinin nizama salınması işində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onu da qeyd etməyi özümüzdə borc bilirik ki, Azərbaycan toponimiyasında bəzi coğrafi adlarımızın həm Azərbaycan, həm də rus dilində yazılışı məsələsi indiyə kimi həll olunmamış qalmaqdadır.

Toponimiyamızın coğrafi, tarixi və linqvistik səpkidə sistemli və ardıcıl tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından başlanmışdır.

Azərbaycan toponimikasının inkişafı və formalaşmasında, toponimik tədqiqatların təşkili və istiqamətləndirilməsində, istər Azərbaycanda, istərsə də, dünyanın bir çox ölkələrində (Dağıstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistan və digər ölkələrdə) toponimist kadrların hazırlanmasında misilsiz xidməti olan, dünya şöhrətli alimlərimizdən biri də akademik **Budaq Budaqovdur**. O, hələ 50 il bundan əvvəl Azərbaycanın coğrafi terminləri ilə maraqlanmış və onların toponim yaradıcılığında yeri və rolundan çox ətraflı bəhs etmiş, öz qiymətli məsləhət və təkliflərini vermişdir.

Hələ 1959-cu ildə yazdığı məqaləsində (17, s.149-153) müəllif coğrafi terminlərin məna çalarlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsinin və onların toponim yaradıcılığında rolunun aydınlaşdırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Bu məqalənin yenidən formalaşmağa başlayan Azərbaycan toponimikasının düzgün istiqamətləndirilməsində mühüm rolu oldu. Digər məqaləsində B.Ə.Budaqov Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi üçün ən ümdə şərt olaraq ədəbiyyatın, çöl materiallarının toplanması və yerli xalq coğrafiya terminlərinin qeydə alınması zərurətini göstərmişdir (166, s.65).

Onun bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ilk dəfə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci və ikinci toponimik elmi konfranslar təşkil edilmiş (253) və həmin materiallar çap olunmuşdur. B.Ə.Buda-

qovun bir məqaləsi toponimlərin tədqiq edilməsi prinsiplərinə (163, s.3-5) və toponimik stratigrafiyanın öyrənilməsinin relyef bildiren coğrafi adların tədqiq edilməsi üçün vacibliyi məsələsinə həsr edilmişdir.

Başqa bir əsərində (167, s.10) B.Ə.Budaqov toponimlərin yaranmasında təbii şəraitin təyinedici rolu və yeri məsələsini irəli sürmüşdür. Müəllif göstərir ki, landşaft tipləri, fiziki-coğrafi şərait, təbii şəraitin rəng çalarları və relyef formaları coğrafi adların, xüsusilə oronimlərin yaranmasında əsas yer tutur. Onun bu fikri etnooronimlər istisna olmaqla oronimlərin əsas hissəsinin yaranma yolları ilə təsdiq olunur.

B.Ə.Budaqov palçıq vulkanlarının tədqiqi ilə əlaqədar olaraq Abşeron yarımadasında bir sıra vulkan mənşəli dağların və dərələrin adlarını öyrənmiş və mənalarını izah etmişdir (165).

B.Ə.Budaqovun toponimlərin fiziki-coğrafi əsasına dair başqa məqaləsində deyilir: «Relfeyin ümumi quruluşu onun tarixi inkişafının endogen və ekzogen relyef əmələgətirmə prosesləri nəticəsində ayrı-ayrı zaman və məkanla formalaşması konfigurasiyasında toponimlər yaranır. Onlara Şişqaya, Yatıqdərə, Yasamal, Təngidərə, Çuxuryurd, Dəlikli-dəğ, Qarayar, Gendərə, Yastıqaya dağı və b. misal göstərmək olar» (168, s.10).

Məqalədə habelə fitotoponimlərin və landşaft tiplərinin yaratdığı toponimlərin əmələgəlmə qanunauyğunluqları da verilmişdir. Azərbaycan toponimiyasının fiziki-coğrafi adlar hissəsinin tədqiqi B.Ə.Budaqovun digər monoqrafiyasında (20) əsas yer tutur. Əsərdə Azərbaycan toponimlərinin növləri (oronimlər, hidronimlər, fitonimlər, zoonimlər və mikrotoponimlər) haqqında məlumat verildikdən sonra onların paralelləri məsələsinə xeyli yer ayrılmışdır (20, s.84-

204). Bu kitabda Azərbaycan toponimiyasında ilk dəfə, coğrafi adlar türk xalqlarının yaşadığı ölkələrdəki adlarla müqayisə olunmuşdur.

B.Ə.Budaqovun Q.Ə.Qeybullayevlə birlikdə indi Ermənistan adlanan ölkədə (qədim İrəvan əyalətində) Azərbaycan mənşəli toponimlər haqqında yazılmış əsərində də külli miqdarda toponim araşdırılmışdır. Onların bəziləri Azərbaycan ərazisindəki toponimlərlə mənə etibarilə eynidir (19).

2002-ci ildə akademik B.Budaqovun, Q.Qeybullayevlə müştərək yazdıqları «Gürcüstan Respublikası ərazisindəki türk mənşəli coğrafi adların izahlı lüğəti» çapdan çıxmışdır (19). Əsərdə hələ qədim zamanlardan Gürcü və Azərbaycan xalqlarının dostluq əlaqələrindən, Gürcüstan ərazisindəki qədim türk mənşəli tayfaların məskunlaşma tarixindən və türk mənşəli toponimlərin elmi izahından, çoxlu etnotoponimlərin mənşəyindən, bəzi coğrafi adların dəyişdirilməsindən, toponimlərin paralellərindən ətraflı danışılır.

1960 və 1970-ci illərdə Azərbaycan toponimiyası üzrə regional tədqiqatlar aparılmış və respublikamızın ərazisi zonalarda üzrə tədqiq edilməyə başlanılmışdır. 1960-cı ildə Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti yanında Toponimika bölməsi təsis edildi. 1967-ci ildə isə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyəti nəzdində Toponimika Komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiyanın Azərbaycan Respublikasındakı coğrafi adların dəyişdirilməsində və yeni yaradılmış yaşayış məntəqələri və digər mədəniyyət mərkəzləri, habelə başqa obyektlərin adlandırılmasında çox mühüm rolu olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanda coğrafi adların mənə və mənşəyinə, transkripsiya və unifikasiya məsələlərinə dair elmi tədqiqat işləri 1973-cü ildə Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunda yaradılmış Coğrafi adlar (toponimika) şöbə-

sində aparılır.

1989-cu ildə isə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda onomastika şöbəsi yaradılmışdır. Həmin il Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun Elmi-İctimai Toponimiya Şurası da təşkil edilmişdir. 2002-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində «Onomastika» mərkəzi təşkil olunmuşdur.

Ömrünün 30 ilinə qədərini Azərbaycan toponimikasının dirçəlişi və formalaşmasına həsr etmiş, bu sahədə xeyli işlər görmüş coğrafiyaşünas alimlərimizdən biri də **Rəmzi Yüzbaşovdur**. Müəllifin əsasən Azərbaycan xalq coğrafiya terminlərinə dair 1956-1960-cı illər arasında çoxlu məqalələri çapdan çıxmışdır (132, s.55-60).

1962-ci ildə R.M.Yüzbaşov «Azərbaycan coğrafiya terminlərinin tədqiqi təcrübəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1966-cı ildə həmin əsər çap olunur (131). Kitab üç böyük hissədən ibarətdir: birinci bölmədə xalq coğrafiya terminləri, ikinci bölmədə toponimik terminlər, üçüncü də isə Azərbaycan elmi coğrafiya terminləri tədqiq olunur. «Toponimik terminlər» fəslində müəllif Azərbaycan toponimiyası yaradıcılığında xüsusi rol oynayan oronimləri, fitonimləri, zoonimləri, etnonimləri, antroponimləri müəyyənləşdirir.

Rəmzi Yüzbaşovun 1969-cü ildə çap etdirdiyi məqalələrindən biri (138, s.86-93) çox böyük mübahisəyə səbəb oldu. Dağlıq Qarabağda məskunlaşan nankor ermənilər sübut etməyə çalışırdı ki, Qarabağdakı toponimlərin təqribən 80-90% erməni mənşəlidir. Lakin Rəmzi müəllim apardığı araşdırmalara əsaslanaraq ermənilərə sübut etdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti toponimlərinin 82%-i Azərbaycan, 6%-i hibrid, 12%-i isə erməni dilindədir (erməni mənşəli adların əksəriyyəti də kalka toponimləridir).

R.M.Yüzbaşovun K.H.Əliyev və Ş.M.Sədiyevlə birlikdə nəşr etdirdikləri kitabda (136) Azərbaycanın qədim toponimləri ilə yanaşı, bəzi müasir coğrafi adların mənşəyindən, toponimlərin yaranma qanunlarından danışarkən Yağartəpə, Rumbahar dağı, 'Dərələyəz sıra dağları, Baba Zənan dağı və başqa yer adlarından bəhs edilir. Müəlliflər haqlı olaraq göstərir ki, Laçın rayonundakı Yağartəpə dağı adı «Yəhərtəpə» dağı adından təhrifdir, başqa sözlə, dağ zahiri görünüşünə görə, yəni uzaqdan at yəhərinə oxşadığına görə belə adlandırılmışdır (136, s.50-51, 53-57).

R.M.Yüzbaşov Azərbaycan toponimlərinin ana dilində və rus dilində düzgün yazılış qaydalarını müxtəlif jurnal və mətbuat səhifələrində təklif etmişdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, toponimikanın ən vacib məsələlərindən olan bu məsələ hələ də öz həllini tapa bilməmişdir. Elə buna görə də bəzi coğrafi adlar rus dilli xəritə və ədəbiyyatlarda müasir dövrümüzdə də səhv yazılır. Bunun da başlıca səbəblərindən biri hazırki dövrdə də coğrafi adlarımızın dillər üzrə dəqiq transkripsiyasının və düzgün təsnifatının olmamasıdır. Bu baxımdan respublikamız dünyada ən mürəkkəb toponimik regionlardan biridir. Bu haqda Budaq Budaqov və Q.Voroşil yazırlar ki, Azərbaycan toponimiyasının dillər üzrə təxmini təsnifatı göstərir ki, burada ən azı 20 dilə aid toponimlər var (110, s.60).

E.M.Mehrəliyev toponimiya ilə bilavasitə məşğul olmasa da, toponimikanın bəzi məsələlərinə maraqlı göstərmişdir. Hələ 1958-ci ildə coğrafi adların tədqiqinə dair bəzi məsələlər barədə onun bir məqaləsi çap edilmişdir (79, s.115-125). Həmin dövrdən başlayaraq bu günə qədər «ağ» və «qara» terminlərinin coğrafi adlardakı semantik çalarları, coğrafi terminlərdən düzələn toponimlər coğrafi araşdırmalar və digər məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir (259,

s.38-41).

E.Mehrəliyevin «rus dilində Azərbaycan mənşəli çay adlarının yazılışında «çay» coğrafi termininin saxlanması ehtiyac yoxdur» tezi ilə qəti olaraq razılaşmaq olmaz, çünki onun əvəzinə eyni mənalı «reka» termini işlədilə bilər. Milli dilimizin müxtəlif fiziki-coğrafi landşaft xüsusiyyətlərini əks etdirən çay, kənd, oba, binə, dağ, dərə, çökək, çuxür və başqa terminləri coğrafi adların tərkibində saxlanılmaqla digər dillərə transkripsiya olunmalıdır (80, s.10-11).

Nəbi Nəbiyevin tədqiqatları da Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində əhəmiyyətlidir. Onun toponimiyaya dair bir neçə kitabı nəşr olunmuşdur (113; 114; 115). Müəllifin birinci kitabında Azərbaycan, Abşeron, Bakı, Bankə, Qazax, Zərdab, Zəngilan, Lənkəran, Muğan, Xəzər və başqa toponimiyaların mənşəyi izah edilir (114). İkinci kitabda da (115) adları qeyd olunmuş toponimlərlə yanaşı Qax, Qafqaz, Quba, Ələt, Salyan, Sumqayıt və digər coğrafi adların mənşəyi izah olunmuşdur. Müəllifin üçüncü kitabı isə keçmiş SSRİ-nin və dünyanın bir çox toponimləri haqda əlifba sırası ilə tərtib edilmiş lüğətdir. Burada hər bir toponim haqda qısa məlumat verilir və onun mənşəyi barəsində mülahizələr söylənilsə də, müəllif bu fikirlərdən izahı daha elmi olanın üzərində dayanır (113).

M.Nəbiyevin Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində çox mühüm xidmətləri olmuşdur. O, istər toponimist kadrların hazırlanmasında, istərsə də toponimik konfranslar və digər məclislərin təşkili məsələlərində çox fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi ilə **Ə.M.Dəmirçizadə** də ardıcıl məşğul olmuşdur. Hələ 1945-ci ildə dərc olunmuş ilk məqaləsi Azərbaycan oykoniminin mənşəyinə həsr edilmişdir. Müəllifin 1968-ci ildə çap edilmiş kitabında

Azərbaycan Respublikasının bir çox paleotoponimlərinin mənşəyinin izahı verilmişdir: Azərbaycan, Aran, Xəzər, Qaspi, Qafqaz, Alban və s. Bundan başqa, o bu qəbildən olan bir sıra digər yaşayış məntəqəsi adlarının, paleohidronimlərin və digər oronimləri tarixi-filoloji aspektdə tədqiq etmişdir. Doğrudur, Ə.M.Dəmirçizadənin bu və ya digər toponimlər haqqında irəli sürdüyü elmi fikir və mülahizələri bəzi mübahisələr doğursa da, bunlar Azərbaycan dilçiliyində toponimikanın inkişafında mühüm rol oynamışdır (21, s.29).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq respublikamızın tanınmış tarixçiləri Azərbaycan tarixinin bir sıra global problemlərinin öyrənilməsi ilə yanaşı, ərazimizdəki paleotoponimlərimizin mənşəyi ilə maraqlanmış, onların bəzilərinin tədqiqinə səy göstərmişlər. Onlar bu problemlə bağlı bəzi qədim toponimlərin mənşəyini izah etmişlər.

Belə tədqiqatçılardan S.B.Aşurbəylinin araşdırmalarını da misal göstərmək, olar. O, hələ 1958-ci ildə mənşəyi ən çətin izah olunan Bakı paleoykoniminin mənşəyinə bir neçə dəfə toxunmuş və hər dəfə də yeni tarixi faktlara əsaslanaraq daha elmi izahı verməyə çalışmışdır (153, s.735-746). 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi digər kitabında bəzi yer adlarının tədqiqinə daha mühüm yer vermiş və tarixi faktları dəqiqləşdirmişdir (152, s.16-46). Müəllif tədqiqatları sayəsində yeni faktlara əsaslanaraq Bakı coğrafi adının 3000 illik tarixə malik olması və onun mənşəyi haqqında daha dəqiq və elmi fikirlər irəli sürmüşdür (10, s.16-18).

S.Aşurbəylinin əsərlərindən biri Abşeronun toponimiyasına həsr olunmuşdur (155, s.54-67). O, bu əsərində Abşeron yarımadasında məskunlaşan xalqların azərbaycanlıların etnogenezi ilə əlaqəsi məsələsini araşdırmışdır. Müəllif bu araşdırmalar nəticəsində sübut edir ki, Bakı oykonimi

«baq», «baqa» etnonimi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Görkəmli tarixçi alim S.Aşurbəyli «Bakı» toponiminin mənşəyi ilə əlaqədar olaraq bir daha qeyd edir ki, Azərbaycanın ən qədim paleotoponimi olmaqla Bakı baqi qəbilə adını əks etdirir (151). O, bu kitabında Abşeron və Şirvanın bir sıra digər qədim coğrafi adlarının: Xaçmaz, Biçenek (Biçənək), Maštağa, Kabalaka (Qəbələ), Muğan, Ərəbli və başqalarının təhlilini vermiş, etimologiyasını izah etmişdir.]

Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatları da toponimiyanın öyrənilməsi cəhətdən çox qiymətlidir. O, istər öz araşdırmalarında, istərsə də tərcümə etdiyi ərəb və digər dillərdə yazılı qaynaqlara daxil etdiyi mənbələrdə adı çəkilən bir çox toponimlərin (hazırda mövcud olmayan coğrafi adların) lokalizəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir (170). Məsələn, Şəki (171, s.869-879), Mingəçevir (173, s.179-182), Bəzz və başqa toponimlərə xüsusi məqalələr həsr etmişdir (172, s.89-93).

Adı çəkilən əsərlərinin hər birindəki toponimlərin izahının verilməsində Z.Bünyadov peşəkar toponimist kimi çalışmış, onların coğrafi yerləşməsini, hansı əsrdə yaranması tarixini və dil mənsubiyyətini izah etmişdir.

Azərbaycan paleotoponimiyasının tədqiqatçılarından biri də **Y.B.Yüsifovdur**. Onun əsas araşdırmaları qədim tariximizlə – Elam dili (eramızdan əvvəl III minillik), Elam tarixi, Alban tarixi, Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələləri olsa da, o, paleotoponimlərimizin tədqiqi ilə daha əhatəli məşğul olmuş və bəzi qədim coğrafi adların mənşəyi haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir. Alban, Arran, Pandznak (bizcə, peceneq tayfası adıdır – N.M.), Törnəvak (törnəvak xəzər tayfası adıdır), Tinkriyan, Kanqark (qədim türk tayfası adı olan kəngər), Quba, Xaçmaz və başqa adların etimologiyasını izah etməyə çalışmışdır.

Alban tarixi, xüsusilə Azərbaycanda erkən türk etno-

nimləri Y.Yusifovun əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, o 1961-ci ildə toponimiyaya aid ilk məqaləsini çap etdirdi (298, s.23-31). Bu yazıda müəllif Alban//Alpan yaşayış məntəqəsinin «hal» etnonimindən düzəldiyini qeyd edir. Aran oykoniminin isə Xınalıq, Lak və digər Dağıstan dillərində «isti yer», «düz yer» mənalarında olmasını göstərir. Doğrudur, bu fikirlə razılaşmaq bir qədər çətindir. Çünki Aran kimi həm qədim, həm də böyük bir ölkənin adının lak və xınalıq dilində olması az inandırıcıdır. Bizcə, bu yaşayış məntəqəsi orada qədim dövrlərdən məskən salan xalqların dillərində ola bilər. Bu toponim haqqında S.Aşurbəyli və M.Seyidovun dediklərinə görə, Aran qədim türk dillərində «heyvan ağılı», «tövlə» mənasındadır. Bu fikirlə də razılaşmaq çətindir. Antik mənbələrdə bu diyar əhalisi sıx olan bir ərazi kimi təsvir olunur. Bizcə, coğrafi adın izahını lüğətə əsaslanaraq vermək tədqiqatçıyı yanlış izahat verməyə sövq edə bilər.

Y.B.Yusifovun yer adlarının yaranmasına dair (130, s.14-15), Quba və Xaçmaz toponimləri (128, s.16) və coğrafi adların (129, s.8-10) mənbə kimi əhəmiyyətindən bəhs edən məqalələri çapdan çıxmışdır.

O, həm də S.K.Kərimovla müştərək toponimikaya dair əsər yazmışdır. Xarakterik xüsusiyyətinə görə dərslikdən fərqli olaraq bu əsərdə toponimikanın tədqiqat prinsipləri, əsas bölmələri, toponimik lüğət, toponimik təlimat və s. barədə izahatlara rast gəlinir (127).

Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi rol oynayan tarixçilərdən biri də **Ə.Ə.Hüseynzadə** olmuşdur. Orta əsr tarixinin tədqiqatçısı olduğundan onun tədqiqat obyektləri də əsasən orta əsr dövrlərində yaranmış coğrafi adlardır. Müəllif bir tarixçi kimi tədqiq etdiyi paleotoponimə dair mövcud olan məlumatları, fikir və mülahizələri xro-

noloji ardıcılıqla verir. Tədqiqatçı alim öyrəndiyi toponimin əsasını təşkil edən etnonimlərin yaranmasını və mənşəyini tarixi faktlarla izah edir.

Onun Azərbaycan ərazisində mövcud olan bir çox etnotoponimlərin mənşəyinə dair məqalələri çap olunmuşdur (192; 206; 216). Ə.Hüseynzadə əsasən «Советская тюркология» jurnalında məqalələrini çap etdirirdi. Çünki bu məcmuə keçmiş sovetlər ölkəsində yeganə jurnal idi. Onun bu məcmuədə Bakı, Quba, Bayat, Quşçu, Biləcər, Abşeron, Corat, Saray, Sumqayıt, Duvanı, Zuqulba, Biçənək, Subanı, Sabunçu, Şəki, Biləsuvar və başqa toponimlərə aid ayrı-ayrılıqda çap etdirdiyi məqalələr xüsusilə çox qiymətlidir. Zəngin tarixi qaynaqlara əsaslanan bu məqalələrin hər birində etnotoponimin etimologiyası izah olunur yayılma arealı və hansı əsrdə yaranması göstərilir (207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215). Respublikamızın toponimiyasının tədqiqində Ə.Hüseynzadənin apardığı araşdırmalar toponimik etimologiyanın klassik nümunələri hesab etmək olar.

Azərbaycan toponimiyasının, xüsusilə etnooykonimlərin tədqiqində **Q.Ə.Qeybullayevin** əməyi daha çox olmuşdur. Onun əsas tədqiqat obyektinin etnotoponimlər təşkil etsə də, toponimikanın nəzəri məsələləri etnogenezlə əlaqədar bir çox problemlərin həllində xidmətləri böyükdür. Q.Qeybullayevin toponimik maraq dairəsi geniş və çoxsahəlidir.

Paleotoponimlərin hərtərəfli tədqiq etməkdə onun əsas məqsədi indiyə qədər mübahisəli olan etnogenez problemlərinin toponimik materiallar əsasında həllindən ibarət olmuşdur (69; 187; 193).

Azərbaycan xalqının formalaşması tarixinin tədqiqi baxımından müəllifin 1986-cı ildə çap edilmiş bu əsəri çox dəyərli və qiymətlidir.

Q.Ə.Qeybullayevin 40-dan artıq məqaləsi çapdan çıxmışdır (183; 184; 185; 186; 188; 189; 190; 191; 192). Azərbaycan yaşayış məntəqəsi adlarının tədqiqində onun zəhməti əvəzsizdir. O, oykonimlərin təbəqələr üzrə qədim dövrlərdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər etimoloji tədqiqini verir: qədim türk (Azərbaycan), Qafqaz, İran, ərəb, monqol və s.

Müəllifin qıpcaq mənşəli toponimləri İran, ərəb, monqol və iber-Qafqaz dilləri üzrə toponimik təbəqələrə ayırması diqqətəlayiqdir.

Onun məqalələrindən biri də Azərbaycan toponimiyasında mövcud olan ərəb təbəqəsidir (68). Məqalədə «ərəb» etnonimi ilə yaranmış toponimləri ərəb təbəqəsinə daxil etmək düzgün deyildir. Çünki, həmin dövrlərdə Azərbaycana köçüb gəlmiş ərəblərin məskunlaşdıqları ərazilər azərbaycanlılar tərəfindən ərəblər, ərəb ocağı, ərəb uşağı, ərəb sarvan, ərəb şalbaş, ərəb Baloğlan və başqa formalarda adlandırılırdı. Bu toponimlərin ərəbdilli toponimlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların ərazimizdə qeydə alınması VIII əsrdə azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin mövcudluğunu olmasını sübut edir. Digər variantda belə oykonimlər yarana bilməzdi. Ərəb mənşəli toponimik təbəqəyə Zeyvə, Meysəri, Qərəh, Amsar, Dər və başqalarını misal göstərmək olar.

Türk mənşəli oykonimləri tədqiqi sahəsində Q.Qeybullayevin əməyi daha çox təqdirəlayiqdir. Müəllif oykonimlərin yaranma tarixini, onları əks etdirən yazılı mənbələri dəqiqləşdirmişdir. Buraya Qutqaşen (Oğuz), Qəbələ, Tovuz, Kəlbəcər, Zaqatala, Küngüt, Corat, Sumqayıt, Zunud, Oriyat, Qarğalıq, Danaçı, Tangit, Çirkin, Qarğalıq, Ulaşlı, Duvannı, Qalaqayın və s. misal göstərmək olar.

Uzun illərdir ki, **A.M.Qurbanov** Azərbaycan onomastikasına dair gərgin elmi işlər aparır. Ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş elmi-

tədqiqat işləri, çoxlu dərslərlərin müəllifi kimi tanınan Afad Qurbanov hazırda Azərbaycan onomastikasının qlobal problemləri ilə məşğuldur. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bir neçə onomastik konfransla keçirilmişdir. Müəllifin Azərbaycan toponimikasının inkişafına təkan verən çoxlu əsərləri çapdan çıxmışdır (74; 75).

A.Qurbanovun yazdığı əsərlər içərisində «Azərbaycan dilinin onomalogiyası kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (72). Bu kitab bütövlükdə onomalogiyanın ümumi nəzəri məsələlərindən və onomastikanın ayrı-ayrı bölmələrindən bəhs edən qiymətli tədqiqat əsəridir. O, bu kitabda Azərbaycan toponimiyasının toponimik mənzərəsini oxucuya elmi əsaslarla çatdırır. Müəllif respublikamızda Azərbaycan toponimiyasının tədqiqat tarixindən, toponimlərin növlərindən, linqvistik xüsusiyyətlərindən, onların yayılma areallarından geniş bəhs edir. Əsərdə A.Qurbanov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan toponimiyasının areallarından danışarkən təkcə Şimali Azərbaycan ərazisini əsas götürmək kifayət deyil, bu arealları bir çox türk dünyası ölkələrində axtarmaq lazımdır (Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qərbi Azərbaycan – N.M.) Dağıstan, (Orta Asiya, Qazaxistan, Türkiyə) (76).

Azərbaycan coğrafi adlarının etimologiyasına dair çoxlu elmi fikir və mülahizələrinin müəllifidir. Belə coğrafi adlara Muğan düzü, Beyləqan şəhəri, Düyərli kəndi, Şamaxı şəhəri, Biçənək aşırımı, Güzdək qəsəbəsi, Salyan şəhəri və başqalarını misal göstərmək olar. Onun araşdırmaları iki istiqamətdə aparılmışdır: toponimikanın ümumi-nəzəri məsələləri və toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (73; 77).

A.Qurbanov ilk dəfə olaraq Azərbaycan coğrafi adlarının növlərini və qruplarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı terminologiyadan istifadə etmişdir: antrotoponim, etnoto-

ponim, hidrotoponim, kosmotoponim, memuar-xatirə toponim, xoronim və s. O, onomastik konfransların təşəbbüskarları olmaqla yanaşı, bir sıra monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, metodik göstərişlər və proqramlar nəşr etdirmişdir.

A.Qurbanovun rəhbərliyi ilə 1980-cı ildən ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində «Onomastik elmi laboratoriya» fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən laboratoriyada A.Qurbanovun rəhbərliyi altında uzun illərdir ki, çoxsaylı coğrafi adlar toplanır və tədqiq olunur. Onun rəhbərlik etdiyi mərkəzdə Azərbaycan toponimiyasına dair namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuş və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Gələcək toponimist tədqiqatçılar üçün toponimikanın elmi-nəzəri məsələlərini işləyən, cildlərlə əsərlər yazan A.Qurbanov əsil elm fədaisidir.

Azərbaycan dilçi toponimistlərindən biri də **A.A.Axundovdur**. Onun xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. Bu sahədə onun 1956-cı ildə Kür toponimi haqda həsr etdiyi məqaləsini, bir neçə paleotoponimin etimologiyasını verməsini və çap etdirdiyi kitablarını xatırlamaq kifayətdir (4, s.17; 5, s.51-56). Onu respublikamızın bir sıra paleotoponimlərinin araşdırılması və toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri kimi məsələlər maraqlandırmış və həmin problemlərin hər birinə dair ayrı-ayrı məqalələr çap etdirmişdir (8). Bu əsərlər tədqiqatçının toponimik araşdırmalarını istiqamətləndirmiş və toponimikanın əsas qanunauyğunluqları sahəsindəki tədqiqatlarını davam etdirmişdir (149, s.53-58).

A.Axundovun çap etdirdiyi məqalə və kitablar təkcə Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi üçün yox, həmçinin toponimikanın tərəqqisi yolunda xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Onun tədqiqat obyektini həm də Azərbaycan toponimikasının fundamental məsələləridir, və son illərdə çap etdirdiyi əsərləri buna parlaq misaldır (6; 7, s.24-25). A.Axundov

məqalə və kitablarında Azərbaycan toponimiyasının stratiqrafik mənzərəsini göstərməklə, Azərbaycan dilinə aid toponimlərin tarixindən, coğrafi yayılma arealından, Azərbaycan dili sözlərin və sözdüzəldici şəkilçilərin toponim yaradıcılığındakı rolundan ətraflı söhbət açır. Bu sahədə «Torpağın köksündə tarixin izləri» kitabı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Əsər respublikamızın yer adlarının dilçilik və tarixi baxımdan tədqiqinə həsr edilmiş, burada toponimik areallar, qədim və orta əsrlər Azərbaycan toponimləri, keçmiş sovetlər dövründə meydana gəlmiş yer adlarının etimoloji təhlilinə geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan toponimikasının inkişafında **S.M.Mollazadənin** də mühüm xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycan toponimiyası üzrə ilk qadın elmləri doktoru olmaqla, bilavasitə toponimik tədqiqatlarla ardıcıl məşğul olan dilçilərimizdən biridir. S.M.Mollazadənin ilk toponimik əsəri 1973-cü ildə çapdan çıxmışdır (111). Bu əsərdə o, Azərbaycan ərazisindəki coğrafi adlar əsasında Azərbaycan dilinin tarixini müqayisəli surətdə tədqiq edərək onların yaranması qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmışdır. İkinci kitabında isə toponimlərin necə yaranması məsələlərini araşdırır (111). Başqa bir məqaləsində Səyyarə Mollazadə dilimizin yazılı abidələri ilə Azərbaycan toponimlərini müqayisəli tədqiq edir (109). Müəllifin respublikamızın şimal rayonlarının toponimiyasına həsr etdiyi monoqrafiyasında ərazi üzrə coğrafi adlar növlərə görə təsnif edilir, tarixi, coğrafi və dil materilləri əsasında öyrənilir (266). Onun tədqiqat obyektini respublikamızın Quba, Xaçmaz, Zaqatala, Qax, Oğuz, Qəbələ, Şəki və Balakən inzibati rayonların ərazisindən topladığı toponimik materiallar təşkil edir. S.M.Mollazadə yuxarıda adları qeyd olunan əsərlərində zona toponimlərinin dilçilik baxımından təhlilinə, struktur tiplərinə, şəkilçilərin toponim

yaradıcılığındakı roluna və dil mənsubiyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir... Nəticədə də İlisu, Qız qayası, Qaşqaçay, Sincan, Keşqutan, Qurdulçay, Ortən, Cağanqaya, Slikov talası, Qurcana, Türyançay, Qaşqaçay, Muraña, Lam, Kiş, Qoşun dağı və başqa coğrafi adlarının etimoloji təhlilini verməyə müvəffəq olmuşdur.

S.M.Mollazadənin 1985-ci ildə digər bir əsəri çapdan çıxdı (110). Kitabda Azərbaycan toponimiyasının qədim və orta əsr mənbələrindən və coğrafi adların tədqiqi tarixindən bəhs olunur. Məlumdur ki, xalqın tarixini, onun təşəkkül tarixini və inkişafını öyrənməkdə, qədim dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə coğrafi adlar zəngin material verir. Əsərdə müəllif qədim dövrlərdən tutmuş müasir dövrümüzə qədər Azərbaycan toponimiyasını təhlil etmiş və onlara öz münasibətini bildirmişdir.

Azərbaycan toponimikasının ən vacib məsələlərindən biri də coğrafi adların dil mənsubiyyətinə görə tədqiq edilməsidir. Bu baxımdan **Lalə Quliyevanın** xidmətləri böyükdür. Respublikamızın ilk dilçi toponimist alimlərindən olan L.Q.Quliyeva Azərbaycan ərazisindəki rusdillə coğrafi adların tədqiqində mühüm işlər görmüşdür. Onun istər məqalələri və istərsə də çap etdirdiyi monoqrafiyaları (203) özünün tədqiqat metodları və araşdırmaları baxımdan yüksək elmi səviyyəsinə görə fərqlənir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı zonalarında mövcud olan rusdillə yaşayış məntəqəsi adlarının və mikrotoponimlərin linqvistik təhlilinə, onların yaranma və formalaşma yollarına həsr olunmuş yazıları təqdirəlayiqdir (202, s.44-45; 204; 205, s.82).

L.Q.Quliyevanın «Azərbaycanda rus toponimiyası» adlı kitabında respublikamızın ərazisində mövcud olan rus mənşəli kəndlərin Rusiyanın hansı quberniya, qəza və digər

vilayətlərindən gəlmə tarixi, səbəbləri göstərilməklə yüzlərlə rusdilli oykonim, oronim və hidronimdən bəhs edilir. Müəllif yeri gəldikcə həmin toponimlərin etimologiyasını açır: s. Boqoslovka, s. Novoastraxanka, s. Novoqolovka, Kamenaya qora, Rodnikovaya skala, Malaya qora, Krutaya qora, Bolşaya ravnina və s. (203).

L.Quliyevanın tədqiqat metodları elmi səviyyəsinə görə fərqlənən qiymətli araşdırmalardır.

Coğrafi adlarımızın tədqiqində dilçi toponimist **M.Ə.Məmmədovun** da xidmətləri böyükdür. Onun tədqiqat obyektini Azərbaycanın SSR-in Lənkəran ovalığı toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili olmuşdur. Müəllifin Azərbaycanın cənub-şərq zonasının toponimlərinə dair çap etdirdiyi məqalələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir (231; 236; 237). M.Məmmədov uzun müddətdir ki, toponimiya ilə məşğul olur, onun çoxlu məqalə, tezis və kitabları nəşr edilmişdir. Müəllifin elmi fəaliyyətində 1984-cü ildə çap etdirdiyi monografiyasının çox böyük rolu olmuşdur (232). Əsərdə dil mənsubiyyətinə görə çox mürəkkəb və mənşəyi çətin izah olunan zonalardan olan Lənkəran təbii ərazisinin (Astara, Lənkəran, Lerik, Yardımlı və Masallı inzibati rayonları) toponimlərinin tarixi-dilçilik təhlili verilir. Əsərdə region üzrə etnotoponimlər, coğrafi adların yaranması və formalaşmasında iştirak edən toponimlərin inkişaf yolları tədqiq olunur və bəzi coğrafi adların etimologiyası izah olunur. M.Ə.Məmmədovun çap etdirdiyi bir neçə məqaləsində də bəzi coğrafi adların mənşəyinə toxunulmuşdur (233; 234; 235).

Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində **T.M.Əhmədovun** mühüm rolu olmuşdur. Onun Azərbaycanın şimal zonasının mikrotoponimlərini tədqiqinə həsr etdiyi məqaləsində (22) bir neçə oronimdən bəhs olunur: Kələsəng –

Böyük daş, Sərsəng – Başdaş, İridaş, Kələdərə – Böyük dərə, Kələhəngər – Böyük mağara deməkdir (22, s.30-31).

T.M.Əhmədovun digər əsərlərində bəzi coğrafi adların mənşəyinə toxunulmuşdur. Bu baxımdan «El-obamızı» adları (26), «Azərbaycan paleotoponimləri» kitabları və «Azərbaycan toponimlər sistemi» mühüm əhəmiyyət kəsb edir (23). Əsər respublikamızın bir sıra paleotoponimlərinin tədqiqinə və onlarda əsrlərlə – minilliklərlə qorunub saxlanılmış qədim türk (paleoazərbaycan) dilinin yazıyaqədərki və yazılı dövrlərinin bəzi arxaik fonetik, leksik və leksik-semantik elementlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir (24).

Müəllif «Azərbaycan paleotoponimiyası» kitabında qədim türk mənşəli adlar aterk, barmak, bum, kakat, rart, asnak, ordu, tavus, taş və sözlərin toponimiyada əks olunması haqqında A.Həsənov və Q.Qeybullayevin «Respublikamızın coğrafi adlarında qədim türk mənşəli sözlər» adlı məqaləsində (183) irəli sürülmüş fikirlərə tərəfdar çıxır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk (paleoazərbaycan) leksik-semantik elementləri ilə zəngindir. Belə leksik vahidlərin tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını isə qədim türk abidələri və qohum türk dillərinin materialları əsasında müəyyənləşdirmək və bərpa etmək lazımdır.

Müəllifin digər məqaləsində (24) ağ, qara, sarı terminlərinin mənə çalarlığından bəhs olunur və bu terminlərlə bağlı yaranmış toponimlərdən danışılır. Ağsal dağı (Şərur rayonu), Qarasu kəndi (Sabirabad rayonu), Sarıqaya dərəsi (Qəbələ rayonu) və s.

T.M.Əhmədovun yaradıcılığının ən qiymətli əsəri ömrünün son dövründə çap etdirdiyi monoqrafiyasıdır (25). Bu kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan toponimiyasının elminəzəri əsasları, coğrafi adların yaranma və təkamül yolları

araşdırılır, müxtəlif toponim nümunələrində qorunulan qədim dil faktları tədqiq olunur, Azərbaycan xalqının yerli avtoxton əhali olması sübut olunur.

[Dilçi alim **Q.L.Voroşilin** də coğrafi adlarımızın tədqiqində rolu olmuşdur. Tədqiqatçı – alimi ayrı-ayrı paleotoponimlərin dil əlaqələrinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünün bir sıra problemlərinin araşdırılması ilə bağlı məsələlər maraqlandırmışdır. Q.L.Voroşil eyni zamanda toponimikanın müxtəlif elmi-nəzəri və təcrübi məsələlərinin işıqlandırılması sayəsində mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan dili tarixinin, onun başqa dillərlə əlaqəsi tarixinin öyrənilməsini D.L.Voroşilin həmişə düşündürmüşdür. O, bu vacib problemlərlə məşğul olduğundan onun doktorluq dissertasiyasında (199) və ayrı-ayrı elmi məqalələrində (197; 200; 201) Azərbaycanın qədim toponimlərinin, o cümlədən etnotoponimlərinin mənşəyi və etimologiyası ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Q.L.Voroşilin V.Aslanovla birlikdə hazırladıqları monografiyanın ona aid olan birinci hissəsində Azərbaycanın antik mənbələrdə adı çəkilən Kür, Kiş, Qanıq, Qelavi, Türken (Türyançay), Şəki, Xanan (Xunan), Xalxal, Kəngərdağ, Muğan, Xəzəryurd, Xursan, Çul, Ağhun və başqa paleotoponimlərin mənşəyini müəyyənləşdirmiş və əksəriyyətinin hansı etnonimlə əlaqədar olaraq yaranmasını dəqiqləşdirmişdir (198).]

V.Əliyevin elmi tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyi və türkologiya ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, o, Azərbaycan dili ilə özbək dilini müqayisəli şəkildə ilk dəfə olaraq linqvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Bununla bağlı V.Əliyevi Azərbaycanın yer adlarının taleyi də maraqlandırmışdır. Onun Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəşr etdirdiyi konfransın materiallarındakı məqaləsi Azərbaycan toponimiyasında

çox zəif tədqiq olunmuş bir sahə ilə bağlıdır (33, s.145-146). Azərbaycanın toponimik mənzərəsinin rəngarəngliyi və çox-təbəqəliliyini qeyd edən müəllif haqlı olaraq Azərbaycanda monqol mənşəli toponimləri əmələ gəlməsinə üç qrupa bölür: 1) monqol etnonimlərinin iştirakı ilə yaranmış coğrafi adlar: Cığatay dağı, Sumqayıt şəhəri, Qartun kəndi və s.; 2) monqol mənşəli coğrafi terminlərin iştirakı ilə meydana gələn toponimlər: Qobu kəndi, Nohurdağ, Sarıqobu və s.; 3) monqol dilinə aid sözlərdən yaranmış coğrafi adlar İncə çayı, Cəlair kəndi, Biləcəri qəsəbəsi və s.

V.Əliyev başqa bir məqaləsində Zəngəzur, Goruş, Murğuz (Murquz), Xələc (Xalac) toponimlərinin zəngin tarixi, coğrafi və dilçilik mənbələrinə əsaslanaraq etimologiyasını vermişdir (36, s.38-45). Onun gərgin yaradıcılığı sayəsində iki kitabı nəşr olunmuşdur (35). Sonuncu kitabı (34) isə dərs vəsaiti kimi tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Üç fəsildən ibarət olan tədris vəsaitində Qərbi və Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli yaşayış məntəqələri, orografik və su obyektı adları ilk dəfə olaraq tək-cə dilçilik baxımından deyil, kompleks səpkidə araşdırılmışdır.

Q.İ.Məşədiyev onlarla məqaləsi Azərbaycan coğrafi adlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Onun «Goran, Goranboy, Gorus» adlı məqaləsi toponimika sahəsi ilə bağlı ilk əsəridir. O, burada Görənboy toponimini dilçilik cəhətdən araşdıraraq onun etimologiyasını izah etməyə müvəffəq olmuşdur (106).

Q.İ.Məşədiyevin məqalələrindən biri Azərbaycanın bəzi paleotoponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur (104). Müəllif respublikamızın qərb zonasının bəzi qədim coğrafi adlarının mənşəyinə toxunur və onların etimoloji izahını verir. O, Qafqaza dair SMOMPK məcmuəsi materiallarına əsaslanaraq Qafqazdakı bəzi oronimlər haqqında elmi müla-

hizələrini irəli sürür (107, s.160-162). Bu yazıda Tufandağ, Şahdağ, Cəlairdağ, Abusər dağ, Babadağ, Əlidağ, Murquzdağ, Yumrudağ, Keçəltəpə, Keçəldağ, Yastıdağ, Bozqal, Qaradağ, Buğdadağ, Buğatəpə, Keçidağ, Keçili qayası, Qabağtəpə, Babadağ, Kələqova dağı və s. oronimlər adalma səbəblərinə görə qruplaşdırılır.

Q.İ.Məşədiyevin P.P.Zülfüqarovla müştərək yazdığı məqaləsi toponimik terminlərə həsr olunmuşdur (108, s.29-31). Bildiyimiz kimi, toponimik terminlərin hərtərəfli araşdırılması, coğrafi adların tarixi-tipoloji təhlili, onların elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi, dilimizin, tariximizin və toponimikamızın bəzi problemlərinin açılmasına kömək edir. Müəlliflərin bu məqaləsində tayfa, çay, şen, domba və başqa coğrafi terminlərin türkdilli xalqlarda mənə çalarlığından bəhs olunur.

Q.İ.Məşədiyevin Gəncə toponiminin mənşəyi və Azərbaycan-Dağıstan ərazisindəki bəzi adların paralellərinə dair məqalələri ilə yanaşı bir monoqrafiyası da çapdan çıxmışdır (105; 254, s.113-115).

Ş.M.Sədiyevin məqalələrindən bir neçəsi toponimiyaya həsr edilmişdir. O, «Dil haqqında hekayələr» adlı kitabında çoxlu coğrafi adların adını çəkməklə onların bir neçəsinin etimologiyasını verməyə cəhd göstərmişdir. Doğrudur, müəllifin həmin izahatlarının əksəriyyəti xalq etimologiyasına əsaslınsa da (məsələn, Masallı toponimi – məsəl çəkənlər, Qax şəhər adı – meyvə qurusu mənasında), Azərbaycanın tarixi ərazilərindən olan Qarabağ adının da izahını vermişdir (123). O, digər məqaləsində (124, s.15) də Qarabağ adının mənasına toxunaraq göstərir ki, bu coğrafi ad qara və baş sözlərindən yaranmışdır. Bu məqalədə, o, Tərtər paleotoponiminin mənşəyini də izah etmişdir.

Müəllifin 1973-cü ildə çapdan çıxan məqaləsi yaşayış

məntəqələri arası əlaqələrə həsr olunmuşdur (122, s.39-41). Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin bəzi qanunauyğunluqlarına dair elmi mülahizələri də vardır. Müəllif oykonimlərin meydana gəlməsindəki qanunauyğunluqlardan danışaraq, göstərir ki, müxtəlif tarixi səbəblər üzündən əhali bir ərazidən digər əraziyə köçüb və yeni yaşayış məntəqələri salır, nəticədə də təkrarlanan toponimlər yaranır. Azərbaycanlılarla digər xalqların biri-biri ilə qarışması nəticəsində yaranmış oykonimlər paralel işlənir və bunun nəticəsində coğrafi adların paralelliyi yaranır.

Ən məhsuldar coğrafiyaşünas-toponimistlərdən olan bu sətirlərin müəllifi **N.G.Məmmədovun** da respublikamızın coğrafi adlarının öyrənilməsində xidmətləri böyükdür. Ömrünün 40 ilə yaxınını Azərbaycan toponimikasının inkişafına həsr etmiş N.Məmmədov 100-dən artıq əsərin (78; 82; 84; 85; 90; 91; 92; 98; 100; 101; 102; 103; 238; 239; 240; 249; 250), və o cümlədən üç monoqrafiyanın müəllifidir. O, 1969-cu ildə respublikamızın ilk toponimist aspirantı olmuş, onun 1975-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında (241) və çap olunmuş digər məqalələrində coğrafi adların etimologiyasından, dəyişdirilmə səbəblərindən, düzgün yazılış qaydaları və təhrif tiplərindən tarix və coğrafiya fənlərinin tədrisində toponimlərdən istifadənin əhəmiyyətindən, xəritələrin tərtibindəki rolundan ətraflı bəhs olunmuş, bir sıra paleotoponimlərin etimoloji təhlilini verilmişdir. Namizədlik müdafiəsi zamanı onun elmi rəhbəri akademik Həsən Əliyev demişdir: «Nadir Məmmədov Azərbaycan toponimiyası üzrə ilk cığır açmışdır. O, respublikamızda yeganə coğrafiyaşünas toponimist alimdir və Azərbaycan toponimikasının elmi bünövrəsini qoyan ilk pionerdir».

N.G.Məmmədov doktorluq dissertasiyasına dair üç monoqrafiya çap etdirmişdir. 12 çap vərəqi həcmində olan

birinci kitabında 80 mindən artıq oronimdən bəhs olunur (99). Müəllif Azərbaycan oronimlərini dil mənsubiyyətinə görə qruplaşdıraraq, Azərbaycandilli toponimlərin hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən mövcud olmasını elmi faktlarla təsdiq edir.

Kitabda oronimlərin yaranması və formalaşmasında iştirak edən xalq coğrafiya terminlərinin rolundan ətraflı danışılır. Oronimlər ad verilmə səbəblərinə görə də təsnif olunur. Əsərdə ilk dəfə olaraq etimologiyası izah olunan toponimlərdən Abdal dağı (Laçın rayonu), Avaz dağı (Tovuz rayonu), Avaran dağı (Xaçmaz rayonu), Alvandərə keçidi (Qəbələ rayonu), Baqqallı dağı (Tovuz rayonu), Bazar düzü (Baş Qafqaz silsiləsi), Bayan dağ (Şəmkir rayonu), Bərgüşad sıra dağları (Qubadlı və Zəngilan rayonları), Qanlı dağ (Kəlbəcər rayonu), Qaramandağ (Ağdam rayonu), Qaracallı dərəsi (Xanlar rayonu), Qıpçaq düzü (Qax rayonu), Dondar dağ (Qazax rayonu), Kələqova dağı (Quba rayonu), Kəngərli düzü (Ağdam rayonu), Kürikan dağı (Quba rayonu), Ming dağı (Laçın rayonu), Saracbudaq düzənliyi (Şərur rayonu), Təklə dərəsi (Masallı rayonu), Xəzər dağı (Füzuli rayonu), Çıraqqaya dağı (Dəvəçi rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu), Şindan dağı (Astara rayonu) və s. misal göstərmək olar.

Müəllifin ikinci monoqrafiyası da Azərbaycanın oronimlərinə həsr edilmişdir (94). 20 çap vərəqi həcmində olan bu kitabda 120 minə qədər oronimdən bəhs olunaraq respublikamızın bütün bölgələri əhatə olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan oronimiyasına dair antik, erkən və orta əsr mənbələrindən, oronimlərin yaranmasının linqvistik faktorları və tədqiq prinsiplərindən nominativ təsnifatından, türk dünyası ölkələrində paralellərindən ətraflı bəhs edilir. Əsərdə aşağıdakı oronimlərin mənşəyi izah olunur: Ağacəri dağı,

Alatlı düzü, Alaşar-Burovar sıra dağları, Alpout dərəsi, Baqqallı dağı, Bazaryurd düzü, Biçənək aşırımı, Qapanlı düzü, Qarapapaq çalası, Qılincyurd dağı, Qırxlar dağı, Qovdağ, Dilaqarda dağı, Əlincə dağı, İncədağ, Yaylaq-Oğuz, Kəngərli düzü, Küngüt dağı, Göran düzü, Görüş təpəsi, Muğan düzü, Müşkur düzü, Talış dağları, Tuvadağ, Tugdağ, Tuluslu dağ, Xələc dağı, Həmşərə təpəsi, Xunan düzü, Cullu dağı, Cerimbel dağı, Satırtəpə, Şahdağ, Şirvan düzü və s.

N.G.Məmmədovun üçüncü kitabı isə 37 çap vərəqi həcmində olmaqla respublikamızın kənd, şəhər, qəsəbə, çay, düzənlik, dağ, zirvə, yayla, təpə və s. adların mənşəyinə həsr olunmuşdur (97). Toponimistin bu kitabda 814 məqaləsi çap olunmuşdur. N.G.Məmmədov respublikamızda ilk coğrafiyaşünas elmlər doktoru olmaqla, onun coğrafi adların öyrənilməsinə həsr edilmiş ideyaları gələcəkdə də bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar üçün mayak olacaqdır.

Ə.İ.Əliyevin 1975-ci ildə yazdığı «Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası» adlı dissertasiya Qazax, Gədəbəy, Tovuz və Şəmkir rayonlarının coğrafi adları dilçilik baxımından tədqiq olunur (144). Müəllifin tədqiqatlarından məlum olur ki, həmin zona türk mənşəli toponimlərlə zəngindir və həm də bu etnonimlər daha çox üstünlük təşkil edir. Öz qısa ömrünü Azərbaycan toponimiyasına həsr etmiş Ə.Əliyev onlarla məqalə yazmış (27; 28; 29; 30) və həmin əsərlərdə Azıx, Alpout, Arabacı, Ağ-Qaraqoyunlu, Dəmirçilər, Düyərli, Qurdulu, Dondar, Quşçu, Emir, Xunus, Dəlilər, Gərgər, Cəyir, Qoşqar və digər paleotoponimlərin etimoloji izahını elmi faktlarla vermişdir.

F.R.Xalıqovun da Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində az xidmətləri olmamışdır. Onun tədqiqat obyektini Mil-Qarabağ düzü rayonlarının toponimiyası təşkil edir (294). Müəllif topladığı coğrafi adları dilçilik aspektində

təhlil edərək xeyli toponimin etimoloji təhlilini verə bilmişdir. F.R.Xalıqov respublikamızın arx və kəhriz adlarına həsr etdiyi məqaləsində (55, s.205-207) Azərbaycan toponimiyasında ən zəif öyrənilən bir sahəyə toxunmuşdur. Məqalədə kəhrizlərin hansı zonalarda olması və ondan istifadə edilməsindən ətraflı bəhs olunur. Onun bütün məqalələri Azərbaycan toponimiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur (56, s.104-106; 292; 293, s.35-36). Müəllifin oroqrafik obyekt adlarının hansı rayonun və ya kəndin ərazisində olmasının göstərməməsi təəssüf doğurur. Müəllifin son dövrlər «Elm» nəşriyyatında çap edilmiş «Folkloronomastikası – I və II (1998, 2000)» bu sahədə ən uğurlu işləridir.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyasının tədqiqində **Elxan Nuriyevin** də xidmətləri vardır və bu sahədə bir sıra məqalələr çap etdirmişdir (116, s.172-174; 117; 119). E.B.Nuriyevin məqalələrində tədqiq etdiyi Azərbaycanın şimal-şərq zonasının toponimiyasından ətraflı bəhs olunur (276, s.102-107). Ərazinin mikrotoponimiyası, fauna və flora aləmini əks etdirən coğrafi adlar, həmçinin yaşayış məntəqəsi adlarının mənşəyindən danışılır. Məqalələrinin birində o, zonanın oronimik fonuna toxunaraq onları etimoloji aspektdə təqdim etmişdir.

E.B.Nuriyev digər bir məqaləsində Oğuz və Qəbələ oykonimlərinin mənşəyinə toxunur (118). Müəllifin 1989-cu ildə tədqiq etdiyi zonanın oykonimiyasına dair monoqrafiyası çapdan çıxır. Həmin monoqrafiyada onlarlaoykonimin mənşəyi izah edilir (119).

Toponimiyamızın öyrənilməsində **A.Ş.Hacıyevin** də xidmətləri vardır. Respublikamızın şərq rayonları (İmişli, Saatlı və Sabirabad) toponimlərini linqvistik təhlil edən tədqiqatçı (180) 1983-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllif namizədlik dissertasiyasında bu bölgənin

bir neçə toponiminin Saatlı, Sabirabad, Araz, İmişli və başqalarının dil tərkibi, leksik-semantik xüsusiyyətini araşdıraraq etimologiyasını vermişdir. Müəllifin Azərbaycan toponimiyasına dair bir neçə məqaləsi (49) və bir monoqrafiyası (48) çapdan çıxmışdır.

N.Ə.Əsgərovun tədqiqatları Azərbaycanın hidronimiyasına həsr olunmuşdur. Onun namizədlik işi də hidronimlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır (39). Respublikamızın ərazisində mövcud olan makro və mikro hidroqrafik obyekt adlarının linqvistik izahını verən müəllif bəzi hidronimlərin izahlı lüğətini, bir qrupunun etimoloji lüğətini tərtib etmişdir. N.Əskərovun araşdırmalarının nəticəsindən məlum olur ki, 1500-ə qədər çay, göl, bulaq və digər hidronimin semantikasi və etimologiyasını verməyə müvəffəq olmuşdur. O, zəngin tarixi mənbələrə əsaslanaraq Xəzər, Kaspi, Kür, Araz, Qabırrı, Tərtərçay, Qarqarçay, Mişarçay və başqa hidronimlərin mənşəyi və mənasını izah etmişdir. Azərbaycan hidronimiyasına dair N.Ə.Əskərovun çoxlu məqalələri və monoqrafiyaları çap edilmişdir (41; 42, s.101-103; 43, s.179-180).

Azərbaycan paleotoponimlərinin öyrənilməsində **C.H.Mirzəzadənin** də xidmətləri vardır. Onun tədqiqatlarının əsasını orta əsr ərəb coğrafi mənbələrindəki Azərbaycan toponimləri təşkil edir (262). C.H.Mirzəzadənin «Azərbaycan toponimik adları ərəb orta əsr coğrafi mənbələrində» adlı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan, Kür, Xəzər, Şəki, Şamaxı və digər paleotoponimlərlə yanaşı, Qafqaz oronimi də tədqiq olunur (265). Müəllifin ən böyük xidmətlərindən biri Qafqaz dağ adının tərkibindəki k a s (qas) komponentinin mənşəcə Azərbaycan dilində olmasını sübut etməsidir (264).

Coğrafiyaşünas alim **A.Z.İsmayılovanın** da toponimlərin öyrənilməsində böyük xidmətləri vardır (58, s.248-249;

59, s.23; 60, s.114-116). Tədqiqatçı region toponimlərini növlər üzrə qruplaşdıraraq onların yaranması tarixini, toponimik spektrini elmi faktlarla müəyyənləşdirərək qərara gəlir ki, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin toponimlərinin 84 faizi Azərbaycan mənşəli, 9 faizi hibrid (Azərbaycan və erməni dillərində) və 7 faizi isə erməni dilindədir. Hibrid adlara – Məmməddzor kəndi, Kalka (hərfi tərcümə olunma) adlara isə Ağkənd erməni dilinə tərcümə olunaraq – Spitakşen, Qırmızı kənd – Qarmırquğ və s. misal göstərmək olar (62). Bu faktlar da ermənilərin bu bölgəyə son əsrlərdə köçüb gəlmə olmasına sübutdur. Onun digər məqaləsində (61, s.282-283) isə Qarabağın bəzi oronimlərinin mənşəyinə toxunulur. A.İsmayılova haqlı olaraq göstərir ki, Qarabağdakı dağ, zirvə, yayla və digər makrotoponimlərin hamısı azərbaycandır.

Onomastikanın müxtəlif məsələləri ilə məşğul olan **R.Y.Həbiblinin** də toponimikaya həsr olunmuş məqalə və tezisləri var (51, s.176-177; 52, s.230-233). 1998-ci ildə «Onomastik lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri (Azərbaycan onomastikası materialları əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən tədqiqatçı öz araşdırmalarında tətbiqi toponimika məsələlərinə xüsusi yer ayırır.

Coğrafiyaçılar arasında ən məhsuldar, tədqiqatçılardan biri də **M.Ə.Abbasovadır**. 1967-ci ildən bu günə qədər o, Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə dair çoxlu məqalə və tezis çap etdirmişdir (2, s.12-13; 3, s.184-186; 141, s.55-57). O, «Azərbaycan SSR Kiçik Qafqazın bəzi dağ adları haqqında»kı məqaləsində Murovdağ və Şahdağ oronimlərinin mənşəyinə toxunur (140, s.3; 238, s.137-141).

Hazırda M.Abbasova Abşeron ərazisinin toponimiyasının tədqiqi ilə məşğuldur. Tədqiqatçı Abşeron regionun-

dan topladığı makro, mezo və mikro coğrafi adları növlər üzrə qruplaşdırmış, onları dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmiş, ərazi toponimiyasının xeyli hissəsinin etimologiyasını izah etmiş və bu toponimlərin digər ölkələrdə yayılma areallarını vermişdir (139, s.38-39).

M.Ə.Abbasova, N.Ş.Bəndəliyev və X.H.Məmmədov müştərək «Böyük Qafqaz təbii ərazisinin Cənub-Şərq hissəsinin toponimiyası» kitabını çap etdirmişlər (1). M.Abbasova bu məcmuədə Abşeron regionunun toponimiyasını tədqiq edir. O, Abşeron ərazisindəki toponimləri semantikasına, nominativ təsnifatına, transkripsiyasına görə tədqiq edərək xeyli coğrafi adın mənşəyini və mənasını izah etmişdir.

Yuxarıda adları çəkilən coğrafiyaşünas, dilçi və tarixçi toponimist tədqiqatçılardan başqa öz məqalələri və kitabları ilə Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində xüsusi rol oynamış tədqiqatçılardan T.İ.Hacıyevin, E.İ.Əzizovun, V.F.Minorskinin, M.İ.Adilovun, Z.İ.Yampolskinin, Ə.Tanrıverdiyevin, H.Ə.Həsənovun, K.T.Ramazanovun, A.H.Həsənovun, M.M.Əskərovun, N.M.Vəlixanlının, N.C.Bəndəliyevin, X.H.Məmmədovun, Z.Ə.Xasıyevin, T.S.Səlimovun, A.Bağirovun, Ə.N.Əsədovun, İ.Y.Cəfərovun, A.BayRamo-vun, M.Ə.Zeynalovanın və baş-qalarının adlarını da qeyd etmək yerinə düşər.

III FƏSİL

TOPONİMİK TERMIN VƏ ANLAYIŞLARIN MAHIYYƏTİ

Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi, toponimikanın da özünəməxsus termin və anlayışları vardır. Digər elmlərdən fərqli olaraq müstəqil elm kimi formalaşan toponimika üç elmin: coğrafiya, dilçilik və tarix elminin qovşağında yaranıldığından bu fənnə dair ədəbiyyatlarda zəngin termin və anlayışlara rast gəlirik. Respublikamızın toponimiyasında müxtəlif mənşəli toponimik terminlər və anlayışlar səyyah və alimlərin əsərlərində mövcuddur. Coğrafi adların tədqiqində yerli xalq dilində mövcud olan çoxlu terminlərə müraciət olunur. Elə buna görə də Azərbaycanın orta məktəblərində tədris zamanı coğrafiya, tarix və filologiya müəllimləri dərslərində çoxlu toponimik terminlərdən istifadə edirlər. Bu baxımdan dərsliklərdə toponimik termin və anlayışların mahiyyətinin açılmasına böyük ehtiyac vardır.

Hər hansı bir region, ölkə, respublika, inzibati rayon və başqa ərazinin toponimiyasında mövcud olan toponimik termin və anlayışlar mənşəyinə görə bir neçə qrupa bölünür: yaşayış məntəqəsinə, ərazinin təbii şəraitinə və relyef xüsusiyyətlərinə, hidroqrafik şəbəkəsinə, təbii sərvətlərinə, ölkənin tarixi keçmişinə, din və mövhumata, səma cisimlərinə dair və s.

Hər bir termin və anlayışın daha oxunaqlı və hansı dildə olmasını müəyyən etmək üçün yunan, ingilis, latın, ispan, fransız və digər dillərdə yazılışını verməklə nə cür səslənməsini də qeyd etmişik (aqronim – yunanca aqros «çöl, sahə, əkin yeri, tarla», onim «ad»). Adları qeyd olunmuş termin

və anlayışlar əlifba ardıcılığına riayət olunmaqla göstərilmişdir.

Bu fəsildə toponimika sahəsində işlədilən termin və anlayışların izahı ilə yanaşı, iqtisadiyyat, əhali coğrafiyası, diplomatiya, elm və texnika, həmçinin beynəlxalq miqyasda işlədilən bəzi sözlərin də açıqlamaları verilmişdir. Bölmədə 200-ə qədər termin və anlayışın müxtəlif mənə çalarlığı qeyd olunmaqla mənşəyinə dair izahatlarda öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən fəslin yazılmasında xarici ədəbiyyatlardan, xüsusilə məşhur rus toponimisti, A.V.Superanskayanın «Словарь русской ономастической терминологии» (Москва, 1978), İnternet materiallarından, həmçinin respublikamızda çap olunmuş izahlı lüğətlərdən geniş istifadə olunmuş, son dövrlərdə yaranmış termin və anlayışlar da buraya daxil edilmişdir.

ABİONİM (yunanca bios «həyat», onom (a), onim (a) «ad») - Təbii və ya insan əli ilə yaradılan cansız obyekt adı. Buraya kosmonimlər, astrotoponimlər və başqaları daxildir.

ABORİGEN (latın mənşəli sözdür) - Hər hansı bir ölkənin qədim, yerli sakinləri. Bu toponimik termin avtohton termininə uyğun gəlir. İstənilən ölkənin xalqı aborigendir. Azərbaycan məmləkətində qədim türk mənşəli Azərbaycan dilli xalqlar, etnik qruplar aborigen xalqlardır.

ABREVIATUR (ispanca abreviatura, ingiliscə abbreviation – mürəkkəb ixtisarlı söz) – Bir neçə sözün müxtəlif komponentlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb ixtisarlardan: BMT, YUNESKO, NATO, ATƏT, AL, AŞ, QAI və s.

ADONİM – düzənlik, səhra, tala, tarla, meşə zolaqlarının adı. Muğan düzü, Dəsti Kəbir səhrası, Heyvalı tala, Pambıq tarlası, Dəmir ağac meşəsi və s.

ADONİMİKA – səhra, düzən, tala, meşə və başqa obyekt adlarını öyrənən elm sahəsi: Qaraqum səhrası,

Salyan düzü, Fındıqlı tala, Hirkan meşəsi və s.

AQLOMERASIYA – latın mənşəli sözdür, birləşdirmək, əlavə etmək mənalarını bildirir. Urbanizasiya ilə yanaşı, turizmdə də işlədilir (Bax: Urbanizasiya).

AQORONİM (yunanca aqora «meydan, xiyaban bazar», onim «ad») – Urbanimin növü. Şəhər meydançaları, ərazi, bağ, bazar, sahə adları. Azadlıq meydanı, Heydər bağı, Qanlı təpə, Nəsimi bazarı, Bayıl meydançası və s.

AQROONİM (yunanca aqros «çöl, sahə, əkin yeri, tarla», onim «ad») - Əkin sahəsi, çöl, təpəlik və s. toponim növləri: Çəltik sahəsi, Kulikovo çölü, Hunan çölü, Qobustan təpəliyi.

ALLOETNONİM – Hər hansı bir xalqa başqa xalq tərəfindən verilmiş ad. Azərbaycanlıların gürcü xalqını gürcü, gürcülərin özlərini kartveli, talışların azərbaycanlılar tərəfindən talış adlandırması buna misal göstərilə bilər.

ALLONİM (yunanca allos «başqa, qeyri, digər, onim «ad») – Bir coğrafi obyekt adının dəyişdirilərək, başqa bir adla adlandırılması: Göycə gölü – Sevan, Gəncə şəhəri – Yelizavetpol - Kirovabad, Zuvand kəndi – Lerik, Duvanlı qəsəbəsi – Qobustan və s.

ANTİK (latın mənşəli sözdür «qədim» deməkdir) - Qədim Roma, Qədim Yunan, Qədim Misir Antik müəlliflər, Antik dövr mədəniyyəti və başqa sivilizasiyaların mədəniyyəti, incəsənəti, ictimai quruluşu və s. mənalarında işlədilir.

ANTONİM – Qoşa, lakin biri digərinin əksi olan mənanı bildiren coğrafi adlar. Buraya böyük-kiçik, aşağı-yuxarı, ağ-qara və s. fərqləndirici əlamət bildiren sözlərlə başlanan coğrafi adlar daxildir. Böyük təpə – Kiçik təpə, Aşağı Qaramanlı kəndi – Yuxarı Qaramanlı kəndi, Ağşəhər – Qaraşəhər, Ağcaqum səhrası – Qaraqum səhrası, Ağsu çayı – Qarasu çayı və s.

ANTROPONİM (yunanca antropos «şəxs, adam, insan», onim «ad») – şəxs adlarından düzələn coğrafi adlar. Bu qrupa aid olan toponimlər bir neçə sahəyə bölünür: **Şəxs adları:** Əli kəndi, Tahir qəsəbəsi, Şirməmməd çölu və s. **Familiya adları:** Səməd Vurqun küçəsi, Axundov küsəçi, Əzizbəyov küçəsi, Hacıyev prospekti və s. **Ləqəblər:** Qatır Məmməd qəsəbəsi, Çapıq Qadir küçəsi və s. **Təxəllüslər:** Müşfiq qəsəbəsi, Vurqun poeziya mərkəzi, Sabir mədəniyyət evi və s.

ANTROPONİMİKA – Toponimikanın bölmələrindən biri olub şəxs adlarını öyrənən elm sahəsi.

ANTROPONİMİST – Antroponimlərin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı (şəxs).

ANTROPONİMİYA – Hər hansı bir ölkə, region, ərazi, inzibati rayon, kənd ərazisində mövcud olan şəxs adlarını əks etdirən adların toplusu. Nərimanov qəsəbəsi, Vaşinqton şəhəri, Sirməmməd əkin ərazisi, Cəbrayıl rayonu, Şükür təpəsi, Səxavət örüşü və s.

AREAL – Eyni tipli və eyni modelli toponimlərin yayıldığı ərazi. Daha doğrusu, iki, üç və daha çox inzibati rayonun ərazisində mövcud olan eyni adlı coğrafi ada rast gəlinməsi. Məsələn, Azərbaycanda Boyat adlı kəndə – Ağcabədi, Neftçala, Ucar, Şamaxı; Kürdlər adlı kəndə – Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Cəlilabad; Alpout kəndinə – Qazax, Ucar, Laçın, Göyçay, Bərdə, Goranboy inzibati rayonlarında təsadüf olunur.

ARXAİK FORMANT – Müasir Azərbaycan toponimlərinin yaranmasında iştirak etməyən topoformantlar: barmak (təpə) – Barmak dağı, bük (dağ keçidi) – Bük dərəsi, oymaq (yaşayış yeri) – Yeddi oymaq kəndi, tumb (dağ, yüksəklik) – Tumbatəpə, çat (qayalıq) – Catyal dağı, çınq (Sıldırım qaya) – Çınqdağ və s. terminlər bu qəbildəndir.

ASTIONİM (yunanca asta «şəhər», asteios «şəhərli», onim «ad») – Oykonimlərin növü. Xüsusi şəhər adları. Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Şəki, Naftalan, Əli Bayramlı və s.

ASTRONİM – Səma cisimlərini ulduzlar: planetlər, kometalar, asteroidlər (Günəş, Ay, Yer, Merkuri, Venera, Mars, Enka, Faya, Halleya və s.) adlarını əks etdirən toponimlər.

ASTRONİMİKA – Onomastikanın bölmələrindən biri olub astrotoponimləri öyrənən elm sahəsi. Astronomik obyektlərin adları ilə bağlı toponimləri öyrənir. Yeni Günəşli qəsəbəsi, Kosmos masası və s.

ASTROPONİMİYA – Astronomlərin (səma cisimlərinin) cəmi, toplusu.

AVTOETNONİM – Hər hansı bir xalqın, etnik qrupun, qəbilə və tayfanın öz-özünə verdiyi ad: oğuzlar, türklər, azərbaycanlılar, talışlar, ruslar və s.

BATİONİM (yunanca bati «dərnlük, içəri hissə», onim «ad») – Okean, dəniz, körfəz, göl və s. hidronimlərin dibindəki hündürlük, çala, çökək yargan və sair obyektlərin adları: Marian çökəkliyi Filippin çökəkliyi, Lənkəran çökəkliyi, Xəzərin şelf zonası Pirallahı bankəsi, Neft daşları şelfliyi və s.

BİONİM (yunanca bios «həyat», onim «ad») – Canlı orqanizmlərin xüsusi adları: antroponim, zoonim, fitonimlər və s. (Heydər bağı, Pələng meşəsi, Palıdlıq quzeyi və s.).

COĞRAFİ LANDŞAFT – Yerin coğrafi təbəqəsinin inkişafında təbii surətdə əmələ gələn və öz coğrafi quruluşuna görə digər sahələrdən keyfiyyətcə fərqlənən nisbətən yekrəng sahə – ərazi. Coğrafi landşaft – təbii landşaft komponentləri ərazinin relyefi, faydalı qazıntıları, iqlimi, bitkisi, heyvanlar aləmi və s. nəzərdə tutulur.

COĞRAFİ OBYEKT – Hər hansı coğrafi adı daşıyan

yer, ərazi, obyekt.

COĞRAFI TƏBƏQƏ – Litosferin üst qatını Yer qabığını, hidrosferi və atmosferin alt qatını və bütünlüklə biosferi əhatə edən təbəqə.

DEMOQRAFIYA (yunanca demo – «xalq», qrafiya «öyrənirəm, yazıram») – Statistikada əhalinin sayını, təbii artımını, milli tərkibini, və onun tərkibindəki dəyişiklikləri öyrənən sahə.

DEONİMİK ADYEKTİV – Şəkilçilərin köməyiylə xüsusi addan düzələn sifət. Şəki – şəkili, Tovuz – tovuzlu, Şamaxı – şamaxılı, Gəncə – gəncəli və s.

DEONİLƏŞMƏ (APELYATİVLƏŞMƏ) – Heç bir şəkilçi qəbul etmədən xüsusi adın ümumiləşməsi, apelyativləşməsi: Ay-ay, Badamlı-badamlı (su), Amper – amper (cərayan ölçən cihaz), Kəşmir – kəşmir (parça) və s.

DİAXRONİK TƏDQIQAT – Bir neçə əsr, vaxt və zaman ərzində (eramızdan əvvəl IX əsr – VII əsr dövründə Manna dövləti ərazisində; Ərəb işğalı VII əsrin II yarısı – IX əsrin ortaları) toponimik tədqiqatın tarixi - xronoloji istiqamətdə aparılması.

DİYARŞÜNASLIQ – Yerli əhalinin iştirakı ilə regionun, ölkənin hər hansı bir inzibati rayonun, kəndin təbiətinin, əhalisinin, təsərrüfatının, tarixinin, maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi.

DRİMONİM (yunanca drimos «yol», onim «ad») – Müxtəlif növ meşə sahəsi, meşəlik, ağaclarıq sahəsinin adı: Palıdlıq meşəsi, Tuğay meşəsi, Dəmirağac meşəsi, Ardıc meşəsi, Nil meşəsi, Vələs meşəsi və s.

DROMONİM (yunanca dromos «yol», onim «ad») – Hər növ (yeraltı, yerüstü, hava, su, boru kəməri nəqliyyatı) yol adları: Nərimanov metrosu, Memar Əcəmi – Həzi Aslanov metrosu, Bakı–Astara şose yolu, Bakı–Moskva hava

yolu, Bakı–Rostov dəmir yolu, Bakı–Həştərxan dəniz yolu, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəməri və s.

EKKLEZIONİM (yunanca ekklesia «yığıncaq, yığıncaq yeri, kilsə, onim «ad») - Mərəsimlərin, adət-ənənələrin həyata keçirildiyi yerlərin xüsusi adı, həmçinin məscid, kilsə, vaxtilə müqəddəs sayılan daş, bulaq, ağac adları: Göy məscid (Bakıda), Bibi Heybət məscidi (Bakıda), Nardaran məscidi (Bakının Nardaran qəsəbəsində), Isakov kilsəsi (Sankt-Peterburqda).

EKOLOGİYA (yunanca oikos «ev», «vətən», loqos anlayışından bəhs edən təlim) – Biologiya elminin orqanizmlərlə mühitin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən sahəsi.

EKSKURSİYA (ingiliscə ekskursion sözündəndir) – Muzey, sərgi və digər görkəmli yerlərə kollektiv şəkildə getmək, təhsil, elm, idman və ya əyləncə məqsədilə gəzinti, səyahət. Məqsədinə görə ekskursiyalar şəhər, şəhəratrafi, istehsalat, qala, çay sahili ərazilərinə, mədəni-maarif yerlərinə bölünür.

EKSKURSİYA OBYEKTİ (ingiliscə ekskursion obyekti) – Geniş maraq doğuran diqqətəlayiq yer. Belə obyektlərə (tarix və mədəniyyət abidələri, görkəmli şəxsiyyətlər üçün yaradılmış abidələr və s.) muzeylər, təbiət abidələri və s. aid edilir: Hişqədərə diyarşünaslıq muzeyi, Quba ölkəşünaslıq muzeyi, Azıx mağarası, Qobustan muzeyi və b.

EKZONİM (yunanca ekzo «kənar, xaric», onim «ad») – Müəyyən bir dilin yayıldığı ərazidə olmayan fonemlərin tərkibinə, ifadə şəklinə və yazılışına görə müasir forması yazılı mənbələrdəki ilkin formasına uyğun gəlməyən, lakin toponim ənənəsində qalan xüsusi ad: Məsələn, çin dilində Gunqua, ruslar Kılay – azərbaycanda Çin; fransızca Pari, azərbaycanca Paris – rusca Parij; Viyen – Vyana – Vena; Arra – Erras – Rass – Eraks – Araz və s.

ELİZİYA (latınca elizio «çıxarma, kənar etmə») – Dilçilikdə, ümumiyyətlə, sözdə saitın düşməsi hadisəsi. Çox zaman insan adları bildirən isimlərdə ikinci söz saitle başlandıqda, saitle bitən birinci sözün son saiti düşür. Məsələn, Əli Ağa – Əlağa, Mirzə Əli – Mirzəli, Əli Əkbər – Ələkbər və s.

ELLİPSİS (yunanca ellipsis «ellepsis», «buraxılma») – Adlarda xüsusilə mürəkkəb adlarda müəyyən sözün, şəkilçinin və ya toponimlərdə, həmçinin coğrafi obyekt adında nomenin buraxılması

EMİQRANT (latın mənşəli sözdür, dilimizdə «mühaçir» kimi işlədilir) – Öz ölkəsini tərk edib digər ölkədə məskunlaşan şəxs.

EPIQRAF (yunanca epigraphə sözündəndir) – Qədim Yunanıstanda kitabə, qəbir daşları üzərində yazı: bir əsərin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin (fəsilələrinin) başında mövzunun xarakterini və inkişafını göstərən qısaca mətn: cümlə, zərb-məsəl, hikmətli söz və s.

EPIQRAFİKA – Qədim kitabələri tədqiq etməklə məşğul olan yardımçı tarix elminə yardımçı elm sahələrindən biri.

EPONİM (yunanca eponym/eponymos «ad alma») – Şəxs adından düzələn digər ad, xüsusilə tayfa, nəsil adı və s.

ETİMON (yunanca etimon «həqiqət») – Adın qədim və ilkin yazılış forması və mənası.

ETNOANTROPONİM – Xalq, tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan şəxs adı ilə bağlı olan coğrafi adlar: Əfşar kəndi, Salyan şəhəri, Tovuz şəhəri, Qusar şəhəri, Muğan düzü, Qacar kəndi və s.

ETNOGENEZ (yunanca ethnos «xalq», genesis «mənşə», «yaranma») – Xalqın mənşəyi, etnogenezi: Azərbaycan, Qazax, Türkmən, Tatar, Özbək və sair xalqların mənşəyi.

ETNOHİDROORONİM – Etnonimdən törənən hid-

ronimik oronim: Tərtər çayı, İncəçay, Qarqar sıra dağları, Kəngərli düzü, Şından dağı.

ETNOHİDROYKONİM – Etnonimdən meydana gələn hidronim və oykonim.

ETNOQRAFİYA (yunanca etnos «xalq», qrafo – «yazıram») – Xalqların maddi-mənəvi mədəniyyətlərini tədqiq edən sahə, bir xalqın məişət, adət və ənənəsini öyrənən elm sahəsi.

ETNONİM (yunanca etnos «xalq», onim «ad») – Emonim tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adı

ETNONİMİKA (yunanca etnos «xalq», loqos «elm») – Tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adlarından bəhs edən elm sahəsi.

ETNONİMİYA – Tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adlarının toplusu, məcmuu.

ETNOOROHİDRONİM – Etnonimdən yaranmış oronim və hidronim.

ETNOORONİM – Etnonimdən yaranmış oroqrafik obyekt adları.

ETNOOYKOHİDRONİM – Etnonimdən törəyən oykonim və hidronim.

ETNOOROYKONİM – Etnonimdən törəyən oronim və oykonim.

ETNOOYKONİM – Etnonimdən yaranmış yaşayış məntəqəsi adları: Gəncə şəhəri, Boyat kəndi, Padar kəndi, Qaramanlı kəndi, Sumqayıt şəhəri və s.

ETNOOYKOORONİM – Etnonimdən əmələ gələn oykonim və oronim

EVAKUASIYA – (latın mənşəli sözdür, dilimizdə «köçürülmə» kimi də işlədilir) – Bədbəxt hadisələr (daşqın, zəlzələ, vulkan, sürüşmə və s.) baş vermiş ərazilərdə insanlar,

müəssisələr, təsisatlar, əmlak və avadanlığın təşkil olunmuş şəkildə çıxarılması.

ƏHALİNİN MİQRASIYASI (latınca miqrasiya, köçürmə) – Həm bir ölkə daxilində əhalinin yerdəyişməsi və ya köçürülməsi (daxili miqrasiya), həm də bir ölkədən (dövlətdən) digərinə xarici miqrasiyası və emiqrasiyası.

FAUNA (latınca heyvanlar aləmi deməkdir) – Bir ölkəyə və ya geoloji dövrə aid olan heyvanlar aləminin məcmusu.

FİLOLOGİYA (ingiliscə philologu sözündəndir) – Ədəbi və başqa mədəni-tarixi əsərlər və abidələr vasitəsilə müəyyən bir xalqın dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənən fənn.

FİTOCOĞRAFIYA (yunanca phuton və coğrafiya sözündəndir) – Bitkilərin yayılmasından bəhs edən elm sahəsi.

FİTONİM (yunanca fitos – «bitki», onim «ad») – İstənilən region və ya ərazidə mövcud olan bitki növünün adı.

FİTONİMİKA – Fitonimləri (bitkiləri) öyrənən elm sahəsi.

FİTONİMİYA – Bu və ya digər regionda, ölkə, ərazi və ya rayonda mövcud olan bitki növlərinin məcmusu, cəmi.

FİTOPALEONTOLOGİYA (yunanca phuton və rus mənşəli paleontologiya qazıntı halında tapılan daşa dönmüş heyvan və bitkilədən bəhs edən elm) – Botanikanın qazıntı halında tapılan qalıqlarını tədqiq edən şöbəsi.

FİTOPONİM – Müxtəlif bitki növü adlarını əks etdirən coğrafi adlar.

FLORA (latınca flora – bitki örtüyü) – Bir ölkənin və ya geoloji dövrün bitki aləmi, bütün bitki növünün məcmuu.

FONEM (ingiliscə phoneme sözündəndir) – Dilin səs sistemində ən kiçik vahid; məxrəc fərqlənməsi ilə müəyyənləşdirilən səs.

FONETİKA (yunanca fonetika sözündəndir) – Dilçiliyin dilin səs sistemini öyrənən şöbəsi.

FORMANT (latınca formans sözündən olub «əmələ gətirən» deməkdir) – Sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfolərin ümumi adı.

GENEZ (yunanca genesis «törəmə», «mənsə» sözündəndir) – Əmələgəlmə, yaranma prosesi, mənsə, törəmə və mənbə mənasındadır.

HELONİM (yunanca elos «bataqlıq», onim «ad») – Hidronimin bir növü olub bataqlıq və bataqlıqlaşmış ərazilərin xüsusi adı.

HELONİMİYA – Helonimlərin bataqlıq və bataqlıqlaşmış ərazi adlarının cəmi, toplusu.

HEROQLİF (yunanca hiroqluphi «müqəddəs yazılar» deməkdir) – Heroqliflər bütöv bir anlayışı, ayrı-ayrı hecaları, yaxud danışq səslərini bildirir. Hazırda heroqlif dedikdə, şərti ideoqrafik yazı nəzərdə tutulur. Qədim misirlilər çinlilər heroqliflərdən istifadə etmişlər. Əlifba meydana çıxana qədər heroqlifika əsas yazı sistemi olmuşdur.

HƏRFİ TƏRCÜMƏ (ingiliscə literal translation – «hərfi tərcümə») – Əcnəbi dilin quruluşunu saxlarkən həmin dilə məxsus sözlərin qarşılığı kimi başqa dilin sözlərinin mexaniki işlənməsi. Məsələn, Qarabağ bölgəsində mövcud olan Qırmızı kənd kənd adını erməni işğalçıları erməni dilinə hərfi tərcümə edərək Qarmırgug (qarmır qırmızı – guğ kənd), Ağkənd coğrafi adını dəyişdirərək Spitakşen (Spitak ermənicə ağ, «şen» – kənd adlandırmışlar və s.

HİBRİD TOPONİM – Müxtəlif dillərə məxsus sözlərdən düzələn coğrafi ad. Məsələn, Qədim küçə kəndi - Qədim – Azərbaycanca şəxs adı, küçə – farsca məhəllə, kənd (Lerik rayonu) Siyaşor gölü – Siya talışca qara, şor Azərbaycanca (Abşeronda), Sığdaş kəndi - sığ – talışca daş (Masallı ray-

onu) və s.

HİDRO (yunan mənşəli sözdür, «su» mənasını bildirir)
– Su obyektı su mənələri anlayışını bildirir.

HİDRONİM (yunanca hidro «su», onim «ad») - Yer kürəsində mövcud olan təbii və süni coğrafi obyekt adları: Sakit okean, Hind okeanı, Nil çayı, Ob çayı, Kür çayı, Sarqas dənizi, Xəzər gölü, Volqa-Don kanalı, Yuxarı Şirvan kanalı, Əhməd arxı və s.

HİDRONİMİKA – Toponimikanın obyekt növlərindən olan hidronimləri öyrənən bölməsi.

HİDRONİMİST – Hər hansı bir regionun, rayonun, ərazinin hidronimlərinin – təbii və süni su obyektı adlarının tədqiqatçısı.

HİDRONİMİYA – Yer kürəsində olan bütün su obyektı adlarının məcmusu.

HİDROORONİM – Hidronimlərdən törənən oronimlər.

HİDROOYKONİM – Hidronimlərdən yaranmış yaşayış məntəqəsi adları.

XALQ ETİMOLOGİYASI – Toponimin mənşəyi, mənası və yaranması tarixi haqda xalqın söylədiyi rəvayət, əfsanə.

XRAM (dini ayinlərin, mərasimlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan bina və ya ərazi) – Xramlar hələ antik dövrlərdən tikilmişdir. Məsələn, antik dövrlərin fərqli xramları. Etiqadına görə, xristian olanlar üçün kilsə, müsəlmanlar üçün məscid xram anlayışını bildirir.

XRİSTİANLIQ – Buddizm və islamla yanaşı, dünya dinlərindən biri. Amerika, Avropa, Avstraliya, Afrikada və Yaxın Şərqi bəzi ölkələrində yayılmışdır. Xristianlığa etiqaq edənlərin sayı 1,5 milyarda yaxındır. Xristian ehkamları və ibadətının əsasında Bibliya durur. Üç qola ayrılır: katoli-

sizm, pravoslavlıq və protestantlıq.

XORONİM (yunanca xora «ölkə» onim «ad») – Hər cür ərazinin – ölkə, vilayət, rayon, şəhər və s. inzibati və təbii xüsusi adı.

XRONONİM (yunanca xronos «zaman, dövr, vaxt», onim «ad») – Tarixi əhəmiyyətli konkret dövrün xüsusi adı.

İMİQRASIYA (latın dilində immiqraro – «köçüb gəlmək» mənasını daşıyır) – Bir dövlətin vətəndaşlarının müxtəlif səbəblər (siyasi, dini, etnik və s.) üzündən daimi və ya müvəqqəti müddətə başqa ölkə ərazisinə köçməsi. Dilimizdə mühacirət, mühacirlik mənasını daşıyır.

KALKA (fransızca kalquc sözündəndir) – Başqa dili təqlid və ya hərfən tərcümə etmə yolu ilə. Bax: Hərfi tərcümə.

KOMONİM (yunanca komon «qəsəbə, kənd», onim «ad») – Qəsəbə və kənd adı. Məsələn, Şağan qəsəbəsi (Abşeronda), Siyavar kəndi (Lənkəran rayonu), Mollakənd kəndi (Kürdəmir rayonu) və s.

KOMONİMİYA – Bu və ya digər ərazidə mövcud olan komonimlərin cəmi, toplusu.

KOSMONİM (yunanca kosmos «səma», «kainat», onim «ad») – Səma cisimlərinin adı: «Ulduz» metro stansiyası, «Günəşli» qəsəbəsi və s.

KOSMONİMİKA – Səma cisimləri adlarını öyrənən elm sahəsi.

KOSMONİMİYA – Səma cisimləri adlarının cəmi, toplusu (Ay, Günəş, Yer, Venera, Kometa, Asteroid və s.).

KTEMATONİM (yunanca ktematos «əşya», onim «ad») – Maddi və mədəni əşyaların (silah, calğı aləti, daşqaş və s.) xüsusi adı.

KTEMATONİMİKA – İdarə və təşkilat, mehmanxana, restoran, şadlıq evləri, qəzet, jurnal, bədii elmi əsər və s.

adlarını öyrənən sahə. Məsələn, «Bakı» mehmanxanası, «İnturist» mehmanxanası, «Badukubə» şadlıq evi, «Müəllim» qəzeti, «Cənub» restoranı və s.

QELONİM – Hidronimin növü. Bataqlıq adları: Gomuşavan bataqlığı, Lerik bataqlığı, Qərbi Sibir bataqlığı, Kolxida bataqlığı və s.

QELONİMİYA – Bu və ya digər ərazidə qeydə alınan bataqlıq adlarının toplusu.

QODONİM (yunanca qodos «prospekt, küçə, döngə, keçid, bulvar, sahil», onim – «ad») – Şəhərdaxili (urbanonimik) obyektlərin adları. Məsələn, Heydər Əliyev prospekti, Xaqani küçəsi, B.Sərdarov döngəsi, Xəzər sahili bulvarı və s.

QODONİMİYA – Şəhərdaxili (urbanonimik) obyekt adlarının toplusu, cəmi.

LİMNONİM (yunanca limno «göl», onim «ad») – Göl, gölməçə, axmaz, nohur, istil adı. Məsələn, Göygöl, Sarıgöl, Kür axmazı, Nohurgöl, Səmidxan istili və b.

LİMNONİMİYA – Göl, gölməçə, axmaz nohur, istil adlarının toplusu, cəmi.

LİTONİM (yunanca litus «sahil», onim «ad») – Sahil-boyu təbii obyektlərin (daş, qaya, körfəz, fiord, rif və s.) xüsusi adı. Bilgər qayalığı, Qızılağac körfəzi, Skandinaviya fiordu, Şərqi Avstraliya rifi və s.

MAKRO (yunanca markos sözü «böyük» deməkdir) – Böyük sahəyə malik olan ərazilər. Məsələn, Avrasiya materiki, Afrika materiki, Ərəbistan yarımadası, And dağları, Qobu yaylası, Qrenlandiya adası və s.

MAKROHİDRONİM – Geniş sahəni əhatə etməsinə və areala malik tanınmış iri su obyekt adları. Məsələn, Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Sarqaş dənizi, Nil çayı, Xəzər gölü və s.

MAKROORONİM – Geniş işlənmə diapazonuna və areala malik, tanınmış böyük ərazi əhatə etməsinə görə fərqlənən hündür, silsilə dağ, dərə, çökək, yarımada, səhra, meşə, çöl və s. adı. Məsələn, Böyük Qafqaz silsiləsi, Kordilyer dağları, Himalay dağları, Mərkəzi Asiya yaylası, Saxara səhrası, Qazaxıstan çölü və s.

MAKROOYKONİM – Geniş əraziyə və işlənmə diapazonu və arealına malik tanınmış yaşayış məntəqəsi adı. Bura əsasən şəhər, kənd, qəsəbə adları daxildir. Məsələn, Mexiko şəhəri (Meksikada), Şanxay şəhəri (Çində), Moskva şəhəri (Rusiya Federasiyasında), İstanbul şəhəri (Türkiyədə) və s.

MAKROTOPONİM – Böyük əraziyə, sahəyə malik olan coğrafi adlar. Məsələn, Avstraliya materiki, Skandiina- viya yarımadası, Qrenlandiya adası, Pamir-Tyanşan dağlıq massivi və s.

MAKROTOPOSİSTEM – Bir sıra makro element sistemlərindən ibarət toponimik sistem: Azərbaycanın oykonomik sistemi oronimik sistemi, hidronimik sistemi. Azərbaycanın Aran zonasının, Lənkəran təbii regionunun, Şəki-Zaqatala zonasının toponimik sistemi və s.

MAKROTOPONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan, böyük ərazi tutmasına görə fərqlənən ən iri coğrafi obyekt adlarının cəmi, toplusu (Antarktika materiki, Hind okeanı, Okeaniya adaları və s.).

MARSİONİM (yunanca – Mars, onim «ad») – Astro- toponimin – səma cismlərinin bir növü. Mars planetində müxtəlif relyef quruluşlu hər hansı bir coğrafi obyektin xüsusi adı: məsələn, Mars düzənliyi, Mars dağlıq massivi, Mars çökəkliyi və s.

MARSİONİMİYA – Mars planetində mövcud olan makro, mezo və mikro toponimlərin toplusu.

MEMORİAL (latınca memorial sözündəndir) – Görkəmli şəxslərin, dövlət xadimlərinin, yazıçı və şairlərin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə verilən adlar. Məsələn, Vaşinqton şəhəri, Rəsulzadə qəsəbəsi, Nərimanabad qəsəbəsi, Cəlilabad şəhəri və s.

METAFORİK TOPONİM – Bənzətmə yolu ilə yaradılmış coğrafi ad: Məsələn, Qazan dağ, Bağırsağ dərəsi, Gombul təpə, Dəvəboynu dağı, Əyriçay, Əyriburun dağ və s.

MİFOLOGİYA (yunanca mufhologia sözündəndir) – Allahlar, müxtəlif ruhlar, əsatirlər, miflər haqqında elm.

MİFONİM (yunanca mifos «əfsanə, rəvayət, mif, nağıl», onim – «ad») – Toponimikada bəzi coğrafi adların mənşəyinin izah olunmasında mifoslardan (div, şeytan, cin, əjdaha və s.) istifadə olunur.

MİFOTOPONİM – Əfsanəvi, mifik addan yaranmış toponim: Məsələn, Cin dərəsi, Əjdaha dağı, Şeytan təpəsi, Cinli dərə və s.

MİKRO – (yunanca mikros sözündən olub kiçik deməkdir) – Kiçik əraziyə malik olan coğrafi adlar: Neft daşları adası, Şükür duzu, Azadlıq meydanı və s.

MİKROTOPONİM – Hər hansı bir ölkə, region, inzibati rayon ərazisində mövcud olan kiçik obyekt adları: təpə, yargan, dərə, küçə, bağ, kənd xarabalığı, arx, düzən, tala və s.

NEKRONİM (yunanca nekron «qəbiristan», onim «ad») – Qəbiristanlıq adları. Qəbiristanlıq adlarını tədqiq etməklə bir çox xalqların tarixini, etnogenezini, hansı dinə sitayiş etmələrini müəyyən etmək mümkündür.

NOMEN (latınca nomen «ad») – Toponimiyada coğrafi obyekt növü, tipi göstəricisi.

NOMİNASIYA (latınca nomin – «ad») – Coğrafi obyektin nəyə görə, hansı səbəbdən ad almasını öyrənir: xalq, nəsil, şəxs, kənd, çay, dağ, yayla, düzənlik, təpə, dərə, pir və

s. adını daşıyır.

NOMİNATOR – Coğrafi obyektlər haqqında məlumat verən, obyektı adlandıran informator.

OKEANONİM – Okean, dəniz və onların hissələrinin adı. Atlantik okeanı, Karib dənizi, Meksika körfəzi, Florida boğazı və s.

ONİM (yunanca onoma (onima) «ad»). Ad, xüsusi ad (coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirir).

ONOMASTİKA (yunanca onomastika, advermə sənəti, mədəniyyəti). Xüsusi adları öyrənən elm sahəsi.

ORONİM (yunanca oros «dağ», onima «ad»). Yer səthi relyefindəki hər cür müsbət və mənfi həmçinin okean səviyyəsində olan «düzənlik» obyekt adı: Pamir dağı, Ölüm dərəsi, Cıdır düzü, Kür-Araz ovalığı, Muğan düzənliyi və s.

ORONİMİKA – Toponimikanın predmetini təşkil edən oronimləri öyrənən bölməsi - elm sahəsi.

ORONİMİST – Oroqrafik obyekt adlarını tədqiq edən mütəxəssis.

ORONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan müsbət, mənfi və düzənlik relyef formaları adlarının toplusu.

OROQRAFİYA (yunanca oros sözündən olub dağ deməkdir) – Yer səthinin oroqrafik quruluşu.

OYKOHİDRONİM – Oykondən törənmiş hidronim: Tərtər çay, Alvardı çayı, Vəndam çayı və s.

OYKONİM (yunanca oykos «məskən, mənzil, yurd, yaşayış yeri, ev», onim «ad»). Hər cür yaşayış məntəqəsi adları: Lənkəran şəhəri, Qobu qəsəbəsi, Əlisoltanlı kəndi, Qələbin köçəbəsi, Çuxuryurd, Kələntərəba, Gəldikqışlaq və s.

OYKONİMİKA – Toponimikanın yaşayış məntəqəsi adlarını öyrənən sahəsi.

OYKONİMİST – Oykonimləri – yaşayış məntəqəsi adlarını tədqiq edən şəxs.

OYOKNİMİYA – İstənilən region, ölkə, inzibati rayon ərazisindəki yaşayış məntəqəsi adlarının məcmuu, toplusu.

OYKOORONİM – Oykonimdən yaranmış oronim: Səncərədi təpəsi, Gəncə düzənliyi, Çuxur Qəbələ dərəsi və s.

PALEOTOPONİM – (yunanca paleo – qədim deməkdir) – Qədim toponimlər: Misir ehramları, Bakı şəhəri, Kür çayı, Ural dağları, Gəncə şəhəri, Naxçıvan şəhəri, Araz çayı və s.

PATRONİM – Nəsil, tirə adları ilə bağlı olaraq yaranmış coğrafi adlar: Məmmədli kəndi, Soltanlı kəndi, Qəribli kəndi və s.

PELAQONİM (yunanca pelaqos «dəniz», onim «ad») – Dəniz və onun hissələrinin xüsusi adı: Xəzər dənizi, Qızılağac körfəzi, Baltik dənizi, Fin körfəzi və s.

PELAQONİMİYA – Yer kürəsində mövcud olan pelaqonimlərin toplusu.

POLİ (yunan mənşəli söz olub, çoxluq mənasındadır) – Çoxluq anlayışını bildirən sözdür (noliklinika, poliqrafiya, honineziya adaları və s.). Polineziya adaları.

POLİONİMİYA (yunanca polionimos «çox» adı olan) – Çoxadlılıq. Məsələn, Çin, Kitay, Xıtay, Çunqua və s. Venqriya – Macarıstan, Xəzər dənizi – Kaspi dənizi və s.

POLİSONİM (yunanca polis «şəhər», onim «ad») – şəhər adı. Pekin, Tehran, Ulanbator, Buenos Ayres və s.

POTAMONİM (yunanca potamos «çay», onim «ad») – Çay adı: Kür çayı, Nil çayı, Konqo çayı, Missisipi çayı və s.).

PSEVDONİM (yunanca pseudonimos ad daşıyan sözündəndir) – Şair, alim və yazıçıların götürdükləri təxəllüs: Vurgun, Müşviq, Gəncəvi və s.

REGİON (latın mənşəli sözdür, ölkə, vilayət mənasındadır) – Region anlayışı bir coğrafi zonada yerləşmiş ölkələr qrupuna deyilir. Məsələn, Altay regionu, Qafqaz regionu,